

İSLÂM-OSMANLI TIP TARİHİNDE CERRAHLIK/KADAVRA EĞİTİM VE UYGULAMASININ DİNİ TEMELLERİ ÜZERİNE

Behlül DÜZENLİ*

ÖZET

Genel olarak İslâm'ın, özel olarak Osmanlı'nın tıp ilmine bakışı, tedavi ve cerrahlık eğitimi konusunda kimi kaynaklarda bazı olumsuz görüş ve yorumlar bulunmaktadır. İslâm'ın tıp eğitimine özellikle de cerrahlık ve cerrahlık eğitiminde anatomi çalışmalarına cevaz vermediği en azından mekruh saydığı, müslümanların bu ve benzeri gerekçelerden dolayı tıp ilmine yeterince rağbet etmedikleri gibi iddialar bunlardan bazılarıdır. Bu çalışmada konu, temel İslâm kaynakları doğrultusunda ele alınmış, fetvâ ve arşiv kaynaklarına dayanarak da Osmanlı dönemi hakkında bazı tespitlerde bulunulmuştur. Yapılan tespitler ise bu iddiaların gerçeği yansıtmadığını göstermiştir.

Anahtar Kelimeler: İslam, teşrih, cerrahlık, tedavi, anatomi, fetva, fıkıh, tıp.

ON THE RELIGIOUS REFERENCES OF TRAINING AND PRACTISING OF SURGERY/CADAVR IN THE MEDICAL HISTORY OF OTTOMAN

There are several negative opinions and comments present in certain resources particularly with regards to the Ottoman scope and Islamic in general, of medicine, medical treatment and surgery. Some of these claims are that Islam prohibits (jawaaz) or at least disapproves (makrooh) surgery and anatomical studies during the education of surgery by which Muslims didn't have an appeal in the field of medicine adequately. In this study, the subject is discussed through the main sources of Islam and based on the fatwa (juridical verdicts) and archive records, the certain points in Ottoman Period are determined. The points which have been concluded indicate that these claims are unreal.

Key words: Islam, medicine, medical treatment, surgery, anatomy, fatwa, fiqh.

GİRİŞ

İslâm-tıp ilişkisi öteden beri bilim tarihi üzerinde çalışanlar arasında üzerinde durulan bir husus olagelmıştır. İslâm'ın tıp ilmine bakışı, tıbbın çeşitli alanlarında özellikle de cerrahlık alanında uzmanlaşmanın caiz olup olmayacağı,

* Laleli Camii İmam-Hatibi, Eminönü/İstanbul, erist67@yahoo.com

İslâm âlimlerinin ve toplumlarının bu husustaki anlayış ve tutumları bazı yerli ve yabancı kaynaklarca gündeme getirilmiş ve tartışılmıştır.

Genelde olumsuz yönde yapılan bu tartışmalarda, İslâm dünyasında tıbbın daha ziyâde Yunanca'dan Süryânice'ye tercüme edilen eserler yoluyla dolaylı olarak ve Yunanca eserlerden doğrudan faydalanmak sûretiyle Yunan tıbbına dayandığı¹; Müslümanların anatomi (teşrih) ilmine asla cesaret edemediği, anatomi çalışmalarının insan cesedi bulunamaması üzerine maymunlar üzerinde yapıldığı², İslâm âleminde cerrahların el emeği ile geçinen âdi esnaftan sayıldıkları, insan hatta hayvan vücudunun yapısını tetkik etmenin menfûr addedildiği, İslâm'ın İbn Sina (ö. 429/1037) ve İbn Zuhr (ö. 558/1162) gibi meşhûr hekimlerinin her türlü cerrahlık işlemlerinden şiddetle ictinab ederek bu işi cerrahlar ile mucebbirlere (kırıkçı ve çıkıkçılara) bıraktıkları³, anatominin, insan vücûdunun tasvîrinin yasak olması sebebiyle İslâmiyette pek revaçta olan bir ilim olmadığı, dahası din ve örfün anatomiye mekrûh addettiği bundan dolayı da Müslümanlar tarafından esas itibarıyla tatbîk edilemez bir şey olduğu, birçok Arap âliminin müsait olmayan bu şartlara rağmen, anatomi ile meşgul olduğu ve bu sâhada bilhassa Calinus, Oribasios ve Actios gibi Grekleri takip ettikleri⁴ gibi iddialara yer verilmiştir.

Osmanlı dönemi ile ilgili olarak Osmanlı tabiplerinin tıpta ihtisaslaşma yapamadıkları⁵, Osmanlı müelliflerinin Avrupa'da yazılan bu mevzûdaki eserlerden resimlerine bakmak sûretiyle faydalandıkları, bizzat cesetler üzerinde tatbikat yapılmak sûretiyle anatominin ise, ancak Avusturyalı doktor Bernard'ın padişah'tan bu hususta müsâade alması ile mümkün olduğu⁶, o vakte kadar anatomi çalışmalarının modeller ve resimler üzerinde yapıldığı, kadavra üzerinde anatomi çalışmasına padişah iradesiyle müslüman ölüleri müstesnâ olarak Hıristiyan ve Yahudi ölülerinden istifâde olunmasına müsaade edildiği⁷, Osmanlılarda insan vücudu ile ilgili anatominin şeriat'a göre yasaklandığı, hayvan cesetleri ile ilgili anatomi hakkında da tiksinti duygularının beslendiği, fakat yine de Türk tıbbının anatomiden büsbütün uzak kalmadığı, çünkü anatomiye kitaplardan incelemenin yasaklanmış olmadığı, Hipokrat, Galen ve diğer tabiplerin konu ile ilgili kitaplarının Arapçaya tercüme edildiği, insan vücudu ile ilgili anatominin İslâm şeriat'ında yasaklanıp yasaklanmadığı konusunda Türkler arasında fikir ayrılıkları bulunduğu, konunun dini boyutunu öğrenmek için Şeyhülislâmlığa yapılan müracaatların

¹ Ünver, A. Süheyl, "Tib", *İA*, İst., 1993, XII/I, s. 230.

² Hitti, Philip, *İslâm Tarihi* (Çev. Salih Tuğ), İst., 1995, I, 556.

³ Max Meyerhof, "Cerrah", *İA*, İst., 1988, III, 110.

⁴ A. Süheyl Ünver-Esin Kaya, "Teşrih", *İA*, İst., 1993, XII/1, 198.

⁵ İzgi, Cevat, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, İst., 1997, I, 27.

⁶ Ünver-Kaya, *a.g.e.*, XII, 200-201.

⁷ Uludağ, Osman Şevki, "Tanzimât ve Hekimlik", *Tanzimat*, İst., 1999, II, 969.

"mevzûata aykırı" bulunarak cevaplandırılmadığı⁸, kabiliyetli Türkler'in, tıp incelemeleri yapmaları ve tıp hakkında ilmî eserler yazmış olmalarına rağmen yine de Osmanlılarda tıbbın durgun kaldığı ve bundan dolayı da insanlık için çok lüzumlu olan bu sanatın vahşî bir cehâlete maruz bırakıldığı, Osmanlı devletinin hiçbir zaman ciddi bir şekilde tıbbın tadrîs ve terakkîsi için çalışmadığı⁹, 18. yy.'da Frenk hekimlerinin "Kânûn-ı Tıbb"ı bırakıp "tıbb-ı cedîd" diye bir yol tutturmaları ile ilaçların kimyasal müstahzarlar tarafından hazırlanmasına karşı devletin savaş açtığı ve bu işe girişen gayr-i müslim hekimlerin muayenehanelerinin kapatıldığı¹⁰, Osmanlı tıbbının XVII. yüzyılın ikinci yarısında hala çok geleneksel olup yerel hekimlerin her türden Batı etkisinden korunmaya çalıştıkları, Batı kökenli tabiplere icrâ-yı sanat yasağı uygulanırken, cerrahlara böyle bir kısıtlamanın olmadığı¹¹, 1826'lardan sonra açılan modern tıp mekteplerinde anatomi derslerinin, câhilâne taassup olarak kadavra üzerinde tahsile müsaade olunmadığından modeller üzerinde gösterildiği¹² gibi iddialar ileri sürülmüştür.

Bu makalede konu, fıkıh-fetvâ kaynakları ile Osmanlı arşiv belgeleri doğrultusunda incelenmeye çalışılacaktır.

I- CERRAHLIK / KADAVRA KAVRAMLARI

İngilizce "cadaver"¹³ kökünden gelen "kadavra" kelimesi "tıp öğretiminde üzerinde çalışma yapmak için kullanılan insan veya hayvan ölüsü, ceset"¹⁴ manasına gelir. Kadavranın yanında kullanılan diğer bir terim de yine İngilizce kökenli bir kelime olan "anatomi"dir. Anatomi "hayvan (özellikle insan) yapısı, teşrîh; teşrîh edilecek şey; iskelet; inceden inceye tetkik"¹⁵ manalarına gelmektedir. Konu ile yakından ilgili bir kavram olan "otopsi" ise "ölüm sebebini araştırmak için bir cesedi açıp muayene etme"¹⁶ demektir. Bu da Arapçada "teşrîh" kelimesiyle ifade edilmektedir¹⁷. Zira teşrîh "bir ölü bedenini ve bir uzvunu usul ve kaidesine göre kesip parçalara ayırma" şeklinde tanımlanmaktadır. Tıp dilinde ise, "beden ve organların kesilip doğal kısımlarına ayrılması, terkîb ve teşkîllerinin meydana gelmesinden bahseden" ilim dalının adıdır¹⁸. Teşrîh ile ilgili diğer bir kavram "cerrahlık"dır. Cerrâh "yara ve dış hastalıklara bakan ve ameliyat yapan" kişi demek-

⁸ İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, II, 37-38; 103.

⁹ İzgi, *a.g.e.*, II, 41.

¹⁰ Sakaoglu, Necdet, *Osmanlı Eğitim Tarihi*, İst., 1993, s. 39.

¹¹ Robert Mantran, *XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul* (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay-Enver Özcan), Ank., 1990, II, 99-100.

¹² Ergin, Osman, *Türk Maârif Tarihi*, İst., 1977, I, 340.

¹³ *Redhouse Sözlüğü*, İst., 1995, s. 129.

¹⁴ *Örnekleriyle Türkçe Sözlük* (Heyet), MEB., İst., 2002, II, 1478.

¹⁵ *Redhouse Sözlüğü*, s. 28; Ahmed Muhammed Ken'ân, *el-Mevsûatü'l-Fıkhiyyetü't-Tıbbiyye*, , Beyrut, 2000, s. 1003.

¹⁶ *Örnekleriyle Türkçe Sözlük*, MEB., III, s. 2189.

¹⁷ Örnek olarak bk., *el-Fetâvâ'l-İslâmiyye min Dâri'l-İftâi'l-Mısriyye*, Kahire, 1981, IV, s. 1331.

¹⁸ Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-i Türkî*, İst., 1317, s. 406.

tir¹⁹. Cerrâhlik tabirine ilk zamanların Arap müelliflerinde az tesadüf olunur. Onlarda bunun yerine "el-âsi" tabiri kullanılır. Cerrah kelimesine tanınmış bir ailenin ismi olarak IV. / X. asırda rast gelinir²⁰.

Anatomi çalışmaları ve cerrahlığın, tedavinin bir çeşidini oluşturması sebebiyle, İslâm kaynaklarında tedavi ile ilgili yorumlara kısa bir göz atmakta yarar olacaktır.

II- İSLÂM KAYNALARINA GÖRE TEDAVÎ

Başta Kur'ân-ı Kerim olmak üzere hadis ve fıkıh kaynaklarında konu ile doğrudan ya da dolaylı birçok açıklamaya rastlanmaktadır.

Kur'ân-ı Kerim'de konuyla yakından bağlantılı olabilecek âyetler şifâ âyetleridir. Bunların başlıcaları şöyledir: "Hasta olduğumda O (Allah) bana şifa verir²¹". "Ey İnsanlar! Size rabbinizden bir öğüt, gönüllerde olana bir şifâ, mü'minlere bir hidayet ve merhamet (sebebi olarak Kur'ân-ı Kerim) gelmiştir²²". "Onun (arının) karnından rengârenk içecekler çıkar. Bu içeceklerde insanlar için şifâ vardır²³". "Kur'ân-ı Kerim'de kimi âyetlerde mü'minler için bir rahmet ve şifâ, zalimleri ise ancak hüsrâna uğratabilecek âyetler indiririz²⁴". "De ki, O (Kur'ân) iman edenler için bir rehber ve bir şifâdır²⁵".

"Şifâ" Arapçada "devâ ve ilâç" demektir²⁶. Esasen "âfiyet ve selâmet kenarına varmak" manasına gelmekle birlikte yaygın kullanımı "âfiyet" içindir. Diğer bir manası da "hastayı iyileştirmek" yani bir hastanın hastalığını gidermektir²⁷. Nakledilen âyetlerde geçen "şifâ" kelimesine Yunus sûresinde cehâlet²⁸, şüphe, şirk, nifâk vb. kalbî hastalıklara derman²⁹ manaları verildiği gibi, İsrâ sûresinde "hidâyeti ile dalâlet, bereketiyle bedenî hastalık ve beyanıyla de cehalet hastalığına şifâ" manaları verilmiştir³⁰. Şuarâ sûresinde (26/80) geçen "şifâ" ise ayetin akışından da açıkça anlaşılacağı üzere "bedenî hastalıkların giderilmesi" manasına kullanılmıştır.

Hadislere gelince, Peygamber (s.a.s.) zamanında Araplarda üç çeşit tıbbın bulunduğu görülmektedir: Ruhânî, folklorik ve ilaçla tedavi. Rûhânî tedavi kâhin ve arrâflar tarafından icrâ edilendir. Kâhinler hastaları okuyup üfleme, sihir

¹⁹ Şemseddîn Sâmî, *a.g.e.*, s. 472.

²⁰ Max Meyerhof, "Cerrâh", *İA*, III, 110.

²¹ Şu'ara, 26/80.

²² Yunus, 10/57.

²³ Nahl, 16/69.

²⁴ İsrâ, 17/82.

²⁵ Fussilet, 41/44.

²⁶ Asım Efendi, *Kamus Tercümesi*, IV, s. 1029.

²⁷ Asım Efendi, *a.g.e.*, IV, 1030

²⁸ İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferac, *Zâdü'l-mesîr*, Beyrut, 1404, IV, s. 40.

²⁹ Ebussuûd, Muhammed b. Muhammed el-İmâdî, *İrşâdü'l-aklî's-selîm ilâ mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm*, Beyrut, 1999, III, s. 250.

³⁰ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, V, s. 79.

yapmak, tapınaklara kurban adayıp duâ etmek yahut muska yazmak gibi şeylerle tedavi ederlerdi. Araplar hastalandıkları zaman putlarına hitap ederler, içlerine düştüğünü sandıkları şeytanları, okumak ve muska yazmakla çıkarmak isterlerdi. İlaçla tedavilerde ot tohumları, şerbetler, bilhassa bal kullanılırdı. Kan aldırmanın (hacamat) ve dağlamanın (keyy) Arap tıbbında ayrı bir yeri vardı. Folklorik tıp olarak o günkü Arapların vebâdan korunmak için eşek gibi anırdıkları, göz şaşılığını, hastayı dönen değirmen taşına baktırarak tedâviye çalıştıkları, üstlerinde bir tavşanın topuk kemiğini bulundurmamakla hastalığa karşı muâfiyet kazanacaklarını zannettikleri, yılan sokmuş adamı vücuduna zehir yayılır diye uyutmadıkları, bir devenin burnundaki yaranın iyi olması için başka ve sağlam bir deveyi dağladıkları, bir şeyden korkan kadına yüreği soğumuş diye sıcak su içirdikleri, çocukların çürük dişlerini güneşe doğru atıp, böyle yapmakla yeni dişlerin muntazam ve sağlam çıkacağını zannettikleri kaynaklarda kaydedilmektedir³¹.

Rasûlullah (s.a.s.)'dan nakledilen hadislerde zikredilen tıbbî esasların o günün tıbbı ile mukâyesesi, Resûl-i Ekrem ile yeni bir tıp anlayışının ortaya çıktığını göstermektedir. Nitekim Rasûlullah (s.a.s.)'ın, Araplarda uygulana gelen bu tedavi çeşitlerinden ruhânî uygulamayı "rukye" adı altında sürdürdüğü, ancak bunun çeşitli âyet ve dua metinleriyle yapılması gerektiğini ifade ederek³², kâhin ve arrâflara gidilmesini yasakladığı³³ rivâyet edilmiştir. Folklorik tıbbın bazı çeşitlerinin yasaklanmasının yanında ilaçla tedâviye devam edildiği de yine gelen rivâyetlerde görülmektedir³⁴. Tıbb-ı Nebevî ile ilgili eserler dikkate alındığında, Peygamber (s.a.s.)'in onayladığı, uyguladığı ve hatta tavsiye ettiği tıp şu şekilde özetlenebilir: Koruyucu hekimlik olarak temizlik, beslenme ve uyku ile ilgili prensipler, cüzâm, vebâ ve kuduz gibi bulaşıcı hastalıklara karşı alınması gereken tedbirler³⁵; ilaç olarak perhiz, kan aldırma (hacamat), yarayı dağlama (keyy), duâ, su ile serinletme, hava değişikliği ve ilaç. İlaç olarak da ud-i Hindî (kust), müşhil otu (senâ), bal (asel), çörek otu (el-habbetü's-sevdâ), kına (hinnâ), iyi cins hurma (acve), yer mantarı (kem'e), sabir ve sürme taşından (ismid) yararlanılmıştır³⁶.

Tıp konusundaki hadislerin tamamı göz önüne alındığında, bu hadislerin bir kısmının hıfzussihha, diğer bir kısmının ise hastalık, tedavi ve ilaçlar hakkında olduğu, Hz. Peygamber'in mü'minlerin sağlığını korumak için ferdî ve umûmî sağlığa dikkat ve itina gösterilmesi hususunda kesin prensipler koyduğu görülür. Peygamber'e ait olan bu tıp ilmi, Hindistan'da eski tıp ile meşgul olanlar tarafından İbn Sina'nın Kânûn adlı eserinin sonunda Kânûnça adı altında okunmakta idi. Mevcut bilgiler, Peygamber ile dört halife devrinde Hipokrates ve Calinus

³¹ Denizkuşları, Mahmud, *Peygamberimiz ve Tıp*, İst., 1981, s. 14-15.

³² Denizkuşları, *a.g.e.*, s. 88-95.

³³ Tirmizî, Tahâret, 102; İbn Mâce, Tahâret, 122.

³⁴ Denizkuşları, *a.g.e.*, s. 26-27.

³⁵ Denizkuşları, *a.g.e.*, s. 42-73.

³⁶ Denizkuşları, *a.g.e.*, s. 84-108. Ayrıca eserin sonunda tanıtılan Tıbb-ı Nebevî eserleri. s. 115-139.

tıbbına göre amel olduğunu göstermektedir. İslâm tıp ilminin asıl gelişmesi bu devirden sonra başlar³⁷.

Rasûlullah (s.a.s.)'in hadislerinde genelde tedavi, özelde cerrahlik mesleğini aşagılıyan hatta cevaz vermeyen bazı hadislerle de rastlanmaktadır. Bu hadislerden biri hacamat diğeri de tevekkül ile ilgilidir. Tevekkül hadisi İmam Muhammed (ö. 189/805)'in *es-Siyeru'l-Kebîr*'indeki yorumlar ışığında değerlendirilecektir. Hacâmat hadisi ise şöyledir:

Ukbe b. Amir'den nakledilmiştir: *Rasûlullah (sav) hacamattan kazanç elde etmeyi yasaklamıştır*³⁸. el-Hemezânî (ö. 584/1188) yasaklayıcı hadislerin yanında cevaz veren diğeri bazı hadisleri de naklederek şu yorumu yapmıştır: "Bazı zahir uleması ve muhaddisler yasaklayıcı hadislerin zahirlerine bakarak, hacamattan kazanç elde etmenin caiz olmayacağını söylemişlerdir. Ancak ilim ehlinin büyük bölümü normalde bu meslekten para kazanmamayı evla görmemekle beraber, caiz olacağını savunmuşlardır. Ayrıca bu âlimler, hacamattan kazanç elde etmeyi yasaklayıcı hadislerin, sonradan izin veren hadislerle yürürlükten kaldırıldığını söylemişlerdir."³⁹

Fıkıh kaynaklarında hâkim anlayış tedavinin caizliğidir. Nitekim Hanefî mezhebinin temel kaynaklarından olan İmam Muhammed'in *es-Siyeru'l-Kebîr*'inde şu yorumlara yer verilmiştir: "Rasûlullah (s.a.s)'dan gelen sahih rivâyetlerde onun Uhud günü yüzü yaralanmış, yaranın kanı yanağından aşagı akmıştı. O 'Kendilerini Allah'a davetten başka bir şey yapmayan Peygamberlerinin yüzünü kana boyayan bir millet nasıl iflah olur?' buyurmuştu. Bunun üzerine 'bu hususta senin bir sorumluluğun yoktur...' ⁴⁰ âyet-i kerîmesi nâzil olmuştu. Ardından Peygamber (s.a.s.) yüzündeki yarayı tedavi etmişti. Rivâyete göre o, bir hasır parçasını yakmış ve onu yaranın üzerine basmış, bir rivâyete göre de kuru bir kemik parçasını yüzüne bağlayarak yarasını tedâvi etmiş, günlerce bu sargının üzerine mesh yapmıştı.' Bu rivâyetler yaraların tedavi edilmesinin caizliğini göstermektedir. Âlimlerden tedaviyi yasaklar mahiyetteki bazı hadislerle dayanarak tedaviyi mekruh (haram) sayanlar olmuştur. Bu hadislerden birisi de şudur: "Peygamber (s.a.s.) bir gün 'ümmetimden yetmiş bin kişi hesapsız olarak cennete girecektir' buyurdu. Bunun üzerine ashab 'onlar kimdir Yâ Rasulallah?' diye sorunca, O: 'onlar rukye yaptırmaz, uğursuzluğa inanmaz, dağlama yaptırmaz ve yalnızca Rablerine tevekkül ederler'⁴¹ diye cevapladı. Bizim tedavi'nin cevazı ile ilgili dayanağımız ise

³⁷ Ünver, "Tıb", *İA*, XII/I, s. 231.

³⁸ İbn Mâce, *es-Sünen*, Ticârât, 10.

³⁹ el-Hemezânî, Ebubekr Muhammed b. Musa el-Hâzimî, *el-İtibâr fi'n-nâsihi ve'l-mensûhi mine'l-âsâr* (thk. Abdulmu'tî Emin Kal'acı), Kahire, 1982, sh. 263-265.

⁴⁰ Ali İmran, 3/128.

⁴¹ Buhari, Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmail, *el-Câmiu's-sahîh*, İstanbul, 1981, Tıb, 17; Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî, *Sahîh-u Müslim*, İstanbul, 1981, el-İman, 94; Tirmizi, Muhammed b. İsa, *Sahîhu't-Tirmizî*, İstanbul, 1981, Sıfatu'l-Kiyâme, 14.

Rasûlullah (s.a.s.)'dan nakledilen şu hadistir: "Tedavi olunuz ey Allah'ın kulları! Çünkü Allah, ölüm ve yaşlılığın dışında dermansız hastalık yaratmamıştır"⁴². Tedavinin caiz olmayacağını ifade eden hadislerle gelince ise, Peygamber (s.a.s.)'in Sa'd b. Muaz'ı ok ya da bıçak ile tedavi etmesi ile Es'ad b. Zûrâre'yi dağlayarak tedavi ettiğini bildiren hadisleri ile nesh edilmiştir. Ayrıca bu kabil rivâyetleri şifânın kaynağı problemi ile açıklamak ta mümkündür. Buna göre şifâyı, kullanılan ilaçlardan bilme halinde tedavi helal olmaz⁴³.

Meşhur Hanefî fıkıh âlimi Ebu Bekir el-Merğînânî (ö. 593/1197), *Muhtârâtü'n-Nevâzil*'inde şu görüşlere yer vermiştir: "Bir kişi hastalansa, tedavi olmasa ve ölse günaha girmiş olmaz. Haramlardan şifâ beklentisi tamamen vehmîdir. Kendisine 'kurtulabilir, yaşayabilir' ya da 'kurtulur, ölmeyebilir' denilen bir hastanın tedavi olması gerekir. Eğer 'asla kurtulamaz' deniliyorsa o zaman tedaviyi terk etmesi caiz olur. Tedavi'de içki gibi dinen haram sayılan şeyler kullanılmaz. Çünkü haram ile tedavi olmak haramdır."⁴⁴ Fahreddîn er-Rûmî (ö. 864/1460)'ye göre "tedavi olmayan kişi ölse günahkâr olmaz"⁴⁵ Mecmau'l-Fıkhi'l-İslâmî'nin 12-17 Zilka'de 1412 / 9-14 Mayıs 1992 tarih, 68/5/7 sayılı kararı ise şöyledir: "Tedavinin hükmü konusundaki temel hüküm meşruluktur. Kur'ân-ı Kerim'nin yanında kavli ve fi'lî sünnet bunu gerektirdiği gibi, tedavi zarûrât-ı hamseden 'nefsin korunması' prensibiyle de ilgilidir. Ancak tedavi'nin hükmü durum ve şahıslara göre değişebilmektedir. Buna göre:

1- Tedaviyi terk, kişinin canı ya da organlarından herhangi birisinin yok olması ya da işlerliğini kaybetmesine sebep olacak ya da hastalık başkasına geçerse tedavi vacip;

2- Kişiye bedensel düşkünlükten başka, sayılan olumsuz sonuçlara sebep olmayacaksa mendûb;

3- Bu iki durumdan hiçbiri söz konusu olmazsa mubah;

4- Tedavi edilmesi istenilen hastalıktan daha kötü bir hastalığa sebep olacağı tahmin ediliyorsa o zaman tedavi mekruh olur⁴⁶. Bu husustaki bir diğer prensipten şöyle söz edilmiştir: "Tabiplerin faydalı ve hastalığa uygun olduğunu söyledikleri her türlü ilaçla tedavi olmak caizdir. Ancak bu hususta şu temel kuralı unutmamak gerekir: Beslenme ve diyet tedaviye, tek ilaç iki ilaca, basit ilaç mürekkebe ilaca her zaman tercih edilir"⁴⁷.

⁴² Buhari, Tıb, 1; Müslim, Selâm, 69; Ebu Dâvûd, Tıb, 1, 11.

⁴³ es-Serahsî, Ebubekr Muhammed b. Ahmed, *Şerhu's-siyeri'l-kebîr* (thk. Salahuddin el-Müneccid-Abdülaziz Ahmed), Kahire, 1971, I, 127-128.

⁴⁴ *Muhtârâtü'n-Nevâzil*, Süleymaniye Ktp., Esad Ef., no: 969, vr. 100a.

⁴⁵ *Müştemilü'l-ahkâm*, Slm.Ktp. Esad Ef., 977, vr. 278b.

⁴⁶ *Munazzamatü'l-mu'temeri'l-İslâmî*, *Mecelleü'l-Mecmau'l-fıkhi'l-İslâmî*, Cidde, 1992, VII/III, s. 729-730.

⁴⁷ Ahmed Muhammed Ken'ân, *el-Mevsûa*, s. 194-195.

Bu noktada dinî açıdan sakıncalı ve haram sayılan şeylerle tedavinin caiz olup olmayacağı meselesi gündeme gelmektedir. *Nisâbu'l-ihisâb* adlı eseriyle tanınan Ömer b. Muhammed b. Ivaz eş-Şâmî (ö. 2) şu görüşlere yer vermiştir: "İçki vb. haram şeylerle ile tedavi hususuna gelince, eğer tedavi edeceği kesin değilse, bunlarla tedavi ittifakla caiz değildir. Çünkü haramlığı yakînen sabit, şifâ vermesi ise ihtimallidir. Şek ile kesin olan bir şey terk edilmez. Eğer haram şeyin şifâ ihtimali kesin ancak helal tedavilerden bir alternatif var ise yine haram ile tedavi ittifakla caiz değildir. Çünkü zaruret kesinleşmemiştir. Eğer haram şeyin şifâsı kesin ve başka bir alternatifi de yoksa o zaman âlimler farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Kimine göre caiz değildir. Çünkü İbn Mes'ûd şöyle demiştir: '*Allah size yasak kıldığı şeylerde sizin için şifâ yaratmamıştır*'. Kimilerine göre ise, susuzluk anında içecek başka bir şeyi olmayanın içki içebilmesine kıyasen caizdir. İbn Mes'ûd'un sözünü de şöyle yorumlamışlardır: 'Zaruret olunca haram kılıcı sebepler ortadan kalkar. Dolayısıyla bu haram ile tedavi tartışmasının dışına çıkar. (Çünkü zaruret halinde haram helal olmuştur)'. Bundan dolayı muhtesipler tabîplerin bu hususla ilgili uygulamalarını yakın takibe almalıdırlar⁴⁸'.

Dr. Ahmed Muhammed Ken'ân da benzer tespitlerini şu şekilde özetlemiştir: "Haram olan şeylerle ve yöntemlerle tedavi fakihler arasında tartışma konusu olmuştur. Kimi cevaz vermiş, kimi haram demiş, kimisi de duruma göre yorum yapma yolunu tercih etmiştir. Her bir zümre kendi yorumunu güçlendirecek çeşitli delillere dayanmıştır⁴⁹. Görünen o ki, bu husustaki görüşler, bu gibi tedavilerin, başka çare olmaması ve şifâ bulma ihtimâlinin kesin olması durumunda tedavinin caiz olacağı hususunda birleşmektedirler. Çünkü zaruret halinde ölü eti vb. şeyler yemenin cevazında olduğu gibi, bu şartlar tahakkuk ettiği takdirde hiç bir âlim haram olan şeylerle tedavi'nin caiz olmayacağını söylememektedir⁵⁰. Zaruret olmadığı takdirde, şer'an haram olan şeylerle tedavi olmak caiz değildir. Çünkü Rasûlullah (s.a.s.) "*Allah haram olan şeylerde, sizin için şifâ yaratmadı*"⁵¹ buyurmuştur. Bundan dolayı, haram olan şeyin helal bir alternatifinin olmaması şartıyla tecrübeli, güvenilir ve adil bir tabibin tavsiyesi ile ancak haram şeylerle tedavi olmak mümkün olabilir. Bu gibi ilaçlar da ancak zaruret miktarında kullanılabilir. Çünkü zaruretler, zaruret miktarıyla sınırlıdırlar⁵²'.

⁴⁸ *Nisâbu'l-ihisâb*, Slm.Ktp., Esad Ef., 1024, vr. 24b.

⁴⁹ Kâsânî, , Alâüddin Ebibekr b. Mes'ûd, *Bedâiu's-sanâi' fî tertibi'ş-şerâi*, Beyrut, 1986, I, 61; İbn Hazm, *el-Muhallâ*, Beyrut, ts., VII, 426; İbn Teymiyye, *el-Fetâvâ'l-kübrâ* (thk. Hasaneyn Muhammed Mahlûf), Beyrut, 1386, V, 3; İbnü'l-Kayyim, Ebu Ebdillah Muhammed, *Zâdü'l-me'âd* (thk. Şuayb el-Arnâvût-Abdulkadir el-Arâvût), Beyrut, 1986, IV, 141.

⁵⁰ Muhammed Şerif er-Rahmûnî, *er-Ruhasul-fikhiyye mine'l-Kur'âni ve's-Sünneti'n-Nebeviyye*, Tunus, 1992, s. 369, 569.

⁵¹ Ebu Davud, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Sünen-u Ebî Dâvûd*, İstanbul, 1981, Tıb, 11; Tirmizi, Tıb, 8.

⁵² Muhammed Ken'an, *el-Mevsûa*, s. 195.

III- İSLÂM KAYNAKLARINA GÖRE CERRAHLIK

Cerrahlığın tarihi çok eskilere dayanır. İslâm tarihinde İbn Sina, İbn Nefîs (ö. 680/1281), Zehrâvî (ö. 411/1020 civarında) ve İbn Heysem (ö. 443/1051) bu alandaki başarıları ile ünlüdürler⁵³. Bunlardan İbn Nefîs aynı zamanda Şâfiî fakihidir⁵⁴. Ancak cerrahlık denilince bunun iki boyutu üzerinde durmak gerekir. Birincisi tedavi amaçlı cerrahlık, yani hastalıklara cerrâhî müdahale; diğeri de cerrahlık eğitimi.

A- Hastalıklara Cerrâhî Müdahale

Hastalıklara cerrâhî müdahale konusunda kaynaklarda çeşitli bilgiler yer almaktadır. Fıkıh kaynaklarında özellikle dört mesele konumuzu yakından ilgilendirmektedir. Bunlar:

- 1- Vücutta meydana gelen her hangi bir yaranın tedâvisinde insan ya da domuz gibi bir canlının organlarından yararlanma,
- 2- Başkasının dirhem, dinar, inci gibi kıymetli bir şeyini yutma halinde ameliyatla çıkarma,
- 3- Ölen bir kadının karnında canlı olduğu açıkça belli olan bir bebeğin kurtarılması,
- 4- Mezarlıklarda bulunan kemik vb. iskeletlere yapılacak muamele.

Bu hususlarla ilgili tespit edebildiğimiz bazı yorumlar şöyledir:

1- Tedavilerde Başkalarının Organlarından Yararlanma

Merğînânî'ye göre, ayağında yara olan bir kişinin bu yarayı domuz ya da insan kemiği ile tedavi etmesi mekrûhtur. Çünkü bunlardan yararlanmak haramdır⁵⁵.

2- Başkasının Dirhem, Dinar, İnci Gibi Kıymetli Bir Şeyini Yutma Halinde Ameliyatla Çıkarma

Başkasının dirhem, dinar, inci gibi kıymetli bir şeyini yutan kişi ölürse, Hanefî mezhebinin meşhûr fakîhi İmam Muhammed eş-Şeybânî'den gelen rivâyetler onun, yutulan şeyin insan midesinde bozulup bozulmamasına göre hüküm verdiğini göstermektedir. Buna göre: "Bir başkasının incisini ya da dinarını yutan kişi ölse, geriye mal bırakmasa, inci için karnı yarılmaz. Kıymetini tazmin etmesi gerekir. Çünkü inci o kişinin karnında bozulacağından, karnının yarılmaması bir şey kazandırmaz. Dinar ise bozulmaz. (Bundan dolayı karnı yarılr)⁵⁶" Mavsılî' (ö. 683/1284)'ye göre 'karnın yarılmaması meselesi İmam Muhammed'den gelen bir rivâyettir. Ancak Cürcânî (ö. 522/1128)'nin Hanefî âlimlerinden naklettiğine göre o kişinin karnı yarılr. Çünkü kul hakkı, Allah hakkından önce geldiği

⁵³ Muhammed Ken'an, *a.g.e.*, s. 199.

⁵⁴ el-İsnevî, Abdurrahim, *et-Tabakâtü's-Şâfiyye* (thk. Kemal Yusuf el-Hût), Beyrut, 1987, II, 284.

⁵⁵ Ebu'l-Hasan Ali b. Ebubekr el-Merğînânî, *et-Tecnis-ü ve'l-mezid*, Slm. Ktp., Esad Efendi, 599, vr. 148b.

⁵⁶ *el-Fetâvâ'l-Bezzâziye* (Hindiyeye kenarı), Beyrut, ts., IV, 530; benzer yorumlar için bk: el-Merğînânî, *Muhtârâtü'n-nevâzil*, Süleymaniye Ktp., Esad Ef., 969, vr. 100a.

gibi, başkasının hakkına tecavüz eden zalimin hakkından da önce gelir.⁵⁷ İbnü'l-Hümâm (ö. 861/1457), Mavsîlî'nin bu görüşünü çok yerinde bularak aynen kabul eder.⁵⁸ Hâdimî (ö. 1178/1764) "bu konuda iki görüş varsa da doğru olan İbnü'l-Hümâm'ın görüşüdür" diyerek İbnü'l-Hümâm'ın izinden gider.⁵⁹ İbn Nüceym (ö. 970/1562) bunların aksini savunarak insanın saygınlığının malın saygınlığından daha önemli olduğunu ileri sürer ve inci meselesinin ölü kadının karnındaki bebeğin kurtarılması meselesine mukayesesini yerinde bulmaz. Ayrıca İbn Nüceym, İmam Şâfî (ö. 204/767)'nin "karnın yarılması" hususunda ikisini eşit derecede kabul ettiği şeklindeki görüşünü naklettikten sonra, şu görüşlere yer verir: "Yutulmuş incinin kıymeti terikeden ödenir. Terike namına bir şey yoksa herhangi bir şey gerekmez.⁶⁰ el-Bahrü'r-Râik'te İmam Muhammed ve Cürçânî'den nakiller yaptıktan sonra konuya, diğer kaynaklarda pek rastlanmayan bir bakış açısı getirir: "Çünkü ölü hakkının Allah hakkı sayılması durumunda, kul hakkı Allah hakkından önce gelir. Ölü'nün hakkı yalnızca kendi kişisel hakkı olarak kabul edilirse, o zaman da dirinin hakkı ölü'nün hakkından önce gelir. Çünkü dirinin hakka ihtiyacı vardır.⁶¹"

İbn Hazm'a göre "Bir kişi birisinin dirhem, dinar ya da incisini yutsa, karnı yarılar ve o mal kurtarılır. Çünkü Rasûlullah (s.a.s.) malın zayi edilmesini yasaklamıştır. Ancak gereksiz yere ölü'nün karnı yarılmaz, çünkü bu ölü'nün haklarına tecavüzdür. Allah Teâlâ ise "*başkasının hakkına tecavüz etmeyin*"⁶² buyurmuştur.⁶³

Bezzâzî (ö. 768/1384) 'ye göre: "Bir başkasının incisini yutan kişi ölse, geriye mal bıraksa inciyi çıkarmak için karnı yarılmaz. Çünkü insanın saygınlığı malın saygınlığından önce gelir.⁶⁴"

Hamevî (ö.1098/1697) bu meselede, mezhep içerisindeki farklı ve nispeten çelişkili görüşlere dikkat çekerek, bunların ortak noktasını bulmaya çalışmıştır: "Bir kadının inci yutup ta ölmesi" meselesindeki yorum, ilk bakışta mezhebin görüşü olduğu izlenimini vermektedir. Nitekim bu aynı zamanda İmam Muhammed'den gelen bir rivâyettir. İbn Nüceym'in görüşünün gerekçesi, bir kişinin başkasının dinarlarını yutup ölmesi halinde karnının yarılacağına cevazını gerektirmektedir. Ancak bu hususta mezhep âlimlerinden nakledilenler bunun aksinedir. Bezzâziye'de 'dinar ve inci yutma halinde karnın yarılacağı' belirtilmiş; inci yutulması halinde karnın yarılmayacağı hususunun ise ancak İmam Muhammed'den gelen bir rivâyet olduğu vurgulanmıştır. Bazıları şöyle

⁵⁷ el-Mavsîlî, Abdullah b. Mahmud, *el-İhtiyâr li ta'lîlî'l-Muhtâr*, İst., 1984, IV, 167-168.

⁵⁸ İbnü'l-Hümâm, Kemâlüddin Muhammed b. Abdülvâhid, *Fethu'l-kadîr*, Beyrut, ts., II, 102.

⁵⁹ Ebu Said Muhammed el-Hâdimî, *Hâşiye ale'd-Dürer ve'l-Gurer*, İstanbul, 1269, s. 108.

⁶⁰ *el-Eşbâh ve'n-nezâir* (thk. Muhammed Mutî' el-Hâfız), Dimaşk, 1983, 97.

⁶¹ *el-Bahrü'r-râik*, Mısır, 1310, VIII, 233.

⁶² el-En'âm, 6/87.

⁶³ *el-Muhallâ*, Beyrut, ts. V, 166.

⁶⁴ *el-Fetâvâ'l-Bezzâziye*, VI, 379.

demişlerdir: 'Bezzâziyye'yi mütalaa ettim. Bir yerde, burada musannifin gerekçelendirdiğine uygun bir görüş, bir başka yerde ise İmam Muhammed'den geldiği söylenen rivâyete uygun bir görüş belirtmiş'. Bu zat, bu durumu şöyle yorumlamıştı: 'Kanaatimce, musannifin gerekçelendirdiği bu yorum sahih olan yorumdur. Çünkü Bezzâzî bu yorumu konunun son bölümlerinde kaydetmiştir. Konunun sonunda yer alan bu görüş, aksini savunanların dikkatini çekmemiş olabilir'. Ben bu zatın yorumuna katılmıyorum. Çünkü bir meseleyi konunun sonunda nakletmek, o meselenin sahih olmasını gerektirmez.⁶⁵'

3- Hamile Bir Kadının Doğum Yapmadan Ölmesi

Birçok fıkıh kaynağında yer alan bu mesele hakkında İmam Muhammed 'den gelen bir rivâyete göre "Bir kadın ölse, karnında da bebek hareket eder olsa, kadının karnı yarılıp, bebek kurtarılır. Bundan başkasını yapmak caiz olmaz."⁶⁶ Özcendî (ö. 592/1196)'ye göre, "Hamile bir kadın ölse, hamileliği üzerinden dokuz ay geçmiş olup karnındaki bebek de hareket etse, karnı yarılıp bebek çıkarılmadan kadın defnedilse; sonra birisi kadını rüyada görüp, kadın kendisine rüyasında 'doğurdum' dese, o kadının mezarı açılmaz. Çünkü gerçekten o kadın mezarda doğurmuş olsa bile çocuğun o ortamda yaşamayıp öleceği açık olan bir husustur."⁶⁷ Bezzâzî'ye göre: "Bir kadın öldükten sonra karnındaki bebek hareket etse, o kadının karnı yarılmaz"⁶⁸. İbnü'l-Hümâm'ın nakil ve yorumları şöyledir: "Tecnîs'de Allâme'nin Nevâzil⁶⁹'inden şu nakilde bulunulmuştur: 'Hâmile bir kadın ölse, karnında bir şey kımıldasa, genel kanaat bunun canlı bir bebek olduğu yönünde de olursa, kadının karnı yarılır.' Bu mesele inci yutma meselesinden farklıdır. Çünkü bebek meselesinde, canlıнын saygınlığını korumak için ölünün saygınlığını göz ardı etmek vardır ki bu caizdir. İnci meselesinde ise daha üst derecede bir saygınlık olan insan saygınlığının, daha alt derecedeki bir saygınlık olan malın saygınlığı için iptali vardır. Dolayısıyla bu mesele ile birinci meseleyi birbirine karıştırmamak gerekir. Bu hususun açıklaması şöyledir: "İttifakla kabul edilmektedir ki, bir müslümanın hayatta iken saygınlığı ile öldükten sonraki saygınlığı arasında fark yoktur. Dolayısıyla bir müslüman, başkasının incisini yutsa ve ölmese, doğal yollardan dışarıya çıkmadığı takdirde, o kişinin karnı yarılmayacağına göre, öldükten sonra da yarılamaz. Ancak canlı olduğu bilindiği takdirde, ölen annenin karnındaki bebeğin kurtarılması meselesi böyle değildir"⁷⁰.

Meşhur Osmanlı hukukçusu Molla Hüsrev (ö.885/1480) ve onun şârihlerinden Hâdimî'ye göre: "Hamile bir kadın ölse, bebeği de karnında hareket eder

⁶⁵ el-Hamevî, Ahmed b. Muhammed, *Gamz-u uyûnî'l-besâir*, Beyrut, 1985, I, 285.

⁶⁶ el-Özcendî, Fahrüddin Hasan b. Mansûr, *Fetâvâ Kâdîhân* (Hindiyeye kenarı), Mısır 1310, I, 188.

⁶⁷ *Fetâvâ Kâdîhân*, I, 195.

⁶⁸ *el-Fetâvâ'l-Bezzâziyye*, IV, 530.

⁶⁹ Ebu Bekr el-Merğînânî, *Muhtârâtu Mecmû'î'n-nevâzil*. (Katip Çelebî, Keşfuzzunûn, II, 1264)

⁷⁰ İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-Kadîr*, II, 102.

olsa sol tarafından karnı yarılr ve bebek kurtarılır.⁷¹ Hâdimî'ye göre, "Çocuğun çıkarılması" meselesinin aksi olsa, yani çocuk ana karnında ölse ve annenin hayâtî tehlikesi olsa, o zaman yine karnı yarılr ve bebek ölü ise çıkarılır, canlı ise çıkarılmaz⁷². İbn Nüceym el-Mısrî'ye göre bu mesele "zarar izale edilir" genel kuralı ile ilgilidir⁷³. Dolayısıyla hâmile bir kadın ölse, karnındaki bebek hareket etse, genel kanaat bebeğin hayatta olduğu yönünde ise kadının karnı sol tarafından yarılr ve bebek kurtarılır. Çünkü canlı birini kurtarmak için ölünün saygınlığı terk edilir. Bu gibi durumlarda diriye kurtarmak daha evlâdır. Bununla birlikte, bir kadın bu halde ölse, birisi onu rüyada görse ve kadın o kişiye rüyada 'doğurdum' dese, bu bilgiye dayanarak kadının mezarı açılmaz. Çünkü zâhir-i hâl o kadının ölü bebek doğurduğu yönündedir⁷⁴.

B- Mezarlıklarda Bulunan Kemik vb. İskeletlere Yapılacak Muamele

Bu hususla ilgili olarak kaynaklarda hemen hemen aynı görüş dile getirilir. Kaynağı Hz. Aişe'ye nispet edilen bu görüş el-Özcendî (ö. 592/1196)'nin cümleleriyle şöyledir: "Mezarda bulunmuş olan Yahudi vb. milletlerin ölülerinin kemikleri kırılmaz. Çünkü onların kemiklerinin saygınlığı müslümanların kemiklerinin saygınlığı gibidir. Ayrıca onlara hayatta iken eziyet etmek yasak olduğundan, öldükten sonra da kemiklerini kırılmaktan korumak gerekir.⁷⁵" Molla Hüsrev'in Dürer'inde⁷⁶ de tekrarlanan bu görüş hakkında Şurunbilâlî (ö. 1012/1603) "bu hüküm zimmilere özel olup, harbîleri kapsamaz⁷⁷" demiştir. Hanefî kaynaklarındaki bu görüşlerin yanında el-Ümm'de şu rivâyet ve yorumu yer verilmiştir: "Malik'den nakledildiğine göre, Hz. Aişe (r.a.) şöyle demiştir: 'Ölünün kemiklerinin kırılması dirinin kemiklerinin kırılması gibidir'. İmam Şâfiî bu benzerliğin 'günah' hususunda olduğunu söylemiş ve 'bana göre mezardan çıkarılan bir ölünün kemiklerinin tekrar bir yere gömülmesi daha evlâdır' demiştir⁷⁸."

C- Cerrahlık Eğitiminde Cesetlerden Yararlanma

Önceden de ifade edildiği gibi, cerrahlık eğitiminde ölü ya da canlı cesetlerden yararlanma hususuna eski kaynaklarda pek rastlanmamaktadır. Dolayısıyla konuyu benzer meselelere mukâyese ile incelemek gerekecektir. Bu mukayesede yukarıdaki meseleleri esas almak da mümkündür. Bu meselelere göre, canlı bir insanı kurtarabilmek için ölünün ameliyat edilebileceği, bir kişinin kıymetli malını kurtarabilmek için yine -tartışmalı olmakla beraber- ölünün ameliyat edilebileceği fakihler nezdinde genel olarak caiz görülmektedir. Bunun dışında zaruret

⁷¹ Molla Hüsrev, *Düreru'l-hukkâm*, I, 167.

⁷² el-Hâdimî, *Hâşiye ale'd-Dürer*, s. 108.

⁷³ *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*, I, 258-286.

⁷⁴ *el-Bahru'r-Râik*, VIII, 233.

⁷⁵ el-Özcendî, *Fetâvâ Kâdihân* (Hindiyye kenarı), I, 195.

⁷⁶ Molla Hüsrev, *Düreru'l-Hukkâm*, I, 168.

⁷⁷ Şurunbilâlî, Hasan b. İmâd, *Hâşiye*, I, 168; el-Hâdimî, *a.g.e.*, s. 108.

⁷⁸ Şâfiî, *el-Ümm*, Kahire, 1968, I, 245.

olmadıkça hiçbir ölünün cesedine hatta kemiklerine bile dokunmaya cevaz verilmemektedir.

Bu meselelerin yanında fıkıh kaynaklarında genel bir kural olarak zaruretin dışında ihtiyaç halinde insan ya da hayvan (domuz) kemiklerinden yararlanmaya da genelde fetvâ verilmemektedir. Gerekçe ise insanın saygınlığı, hayvanın (kaynaklarda genelde domuz geçmektedir) ise necis oluşudur. Dolayısıyla hayvanlardan yararlanma hususunda necâset, insanlardan yararlanma hususunda ise saygınlık (kerâmet) prensibine dikkat etmek gerekmektedir.

Eski kaynaklardaki bu verilere ilaveten XVIII. yy. alimlerinden Şeyhülezhër Allâme Ahmed b. Abdülmün'im ed-Demenhûrî (ö. 1192/1778)'nin fetvâsından sonra, Suudi Arabistan Müftülüğü 21.07.1396 / 1976'da, yine Suudi Arabistan Yüksek Alimler Konseyi 20.08.1396 tarih ve dokuzuncu oturumun 47. numaralı kararı ile Râbitatü'l-Âlemi'l-İslâmî Fıkıh Konseyi'nin 1408 onuncu döneminde benzer fetvâlar vermişlerdir. İlk olarak otopsi ile ilgili bir soruya cevap sebebiyle gündeme gelen bu fetvâlarda ceset ameliyatı şu amaçlar sebebiyle caiz görülmüştür:

1- Cinayet davalarında ölüm sebebinin bilinmesi ve işlenen suçun tespiti. Bu da hâkim tarafından ölüm sebebinin tam olarak bilinmemesi, bilinebilmesi için de teşrîhden başka çarenin bulunamaması halinde geçerlidir.

2- Hastalıklara karşı gerekli önlemlerin alınması ve tedavilerin yapılabilmesi için hastalıkların tespiti amacı,

3- Tıbbî eğitim ve öğretim amacı.

Bu fetvâ da şu temele dayandırılmıştır: "Tek bir fert olan cenînin hayatının korunması için cesedin yarılmasına fetvâ verildiğine göre, toplumsal bir maslahat için aynı işleme daha evlâsıyla fetvâ verilmelidir. Ayrıca teşrîh, insanların canlarının korunması, hastalıklarının tedavisi ve adaletin temini için olayların sebeplerinin kesinleştirilmesi gibi sebeplerle bu gün toplumsal bir ihtiyaç haline gelmiştir. Bu maslahatlar teşrîhin cevazını gerektirmektedir. Burada, ölünün saygınlığının çiğnenmesi mefseleti ile toplumsal ihtiyacın karşılanması maslahatının çatışması söz konusudur. Bu gibi durumlarda maslahatın mefselete tercihi kabul edilen bir kuraldır. İhtiyaç ise ister özel ister genel olsun zaruretlerden sayılır. Zaruretler ise mahzurları mubah kılar. Buna göre teşrîh mubahlar arasına katılmış olur. Bu görüşü destekleyen diğer fıkıh kuralları şöyledir: 'Kamu zararını izale için özel zarara katlanılır'⁷⁹. Teşrîhin icrâ edilmemesi halinde meydana gelecek toplumsal zarar, teşrîhin icrasıyla cesetlere vereceği zarardan daha önemlidir⁸⁰.

İster otopsi ister kadavra çalışmaları şeklinde olsun teşrîhte yukarıdaki şartlara ilâveten şu prensiplere de riâyet edilmelidir:

⁷⁹ *Mecelle*, md. 26.

⁸⁰ Ahmed Muhammed Ken'an, *el-Mevsûa*, s. 200-201; ayrıca bk: *el-Fetâvâ'l-İslâmiyye min Dâri'l-İftâi'l-Mısriyye*, C. IV, s. 1331-1333.

- 1- Teşrîh icrâ edilmeden, ölümün tam olarak gerçekleşmesi ve kesinleşmesi.
- 2- Cinayet olayları, hastalıkların tanınması ve eğitim amacı gibi teşrîhi meşrû kılacak sebeplerin bulunması.
- 3- Cinayet olaylarının dışındaki teşrîhlerde, teşrîh yapılacak kişiden ölmeden önce, öldükten sonra ise yakın akrabalarından izin alınması. Cinayet olaylarında bu izne ihtiyaç yoktur. Çünkü bu bir maslahattır, ayrıca ölü sahiplerinin izin vermemesi, kamuyu ya da şahısları ilgilendiren hususlarda hakların zayi olmasına sebep olacaktır. Ancak sahibi belli olmayan ölülerin teşrîhinde muvâfakat aranmaz. Nitekim Mısır Müftülüğü tarafından verilen fetvâda bu hususa açıkça temas edilmiştir: "Eğitim amacıyla sahipsiz ölümler üzerinde teşrîh çalışmaları yapılabilir. Çünkü bu kamu maslahatının bir gereğidir. Ancak çok zaruri bir ihtiyaç olmaması halinde bundan kaçınılmalıdır."
- 4- Cesede işkence edilmemelidir. Çünkü ölümler de diriler kadar saygındır. Cesede gereksiz ve boş işlemler yapmak caiz değildir.
- 5- Teşrîh sonrası cesedin parçaları toplanarak şer'î-örfî şartlara uygun şekilde defnedilmelidir⁸¹.

IV- OSMANLI DÖNEMİ CERRAHLIK VE CERRAHLIK EĞİTİMİ

Osmanlı dönemi cerrahlık ve cerrahlık eğitimi de, fikhî meselelerin tekrarına girmeden, Osmanlı dönemi fetvâ ve arşiv kaynakları ışığında incelenmeye çalışılacaktır.

A- Hastalıklara Cerrâhî Müdahale

Osmanlı döneminde hastalıklara cerrâhî müdahaleler konusunda bazı problemler olmuş, bunlar fetvâ makamına aksetmiş ve fetvâ makamı da konuyla ilgili fetvâlar vermiştir. Bunlardan tespit edilebilenleri şu şekilde sıralayabiliriz:

Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi (ö. 982/1574):

"Hind-i müteveffânın karnında canlı oğlan olsa sol böğründen yarub çıkarmak lâzım olur mu? el-Cevab: Olur⁸²."

Şeyhülislâm Seyyid Feyzullah Efendi (ö. 1115/1703):

"Hind-i hâmilin müddet-i hamli dokuz ay oldukça Hind vefât edüb batnında olan veled hareket üzre olmağla hayâtı malum olsa Hind'in cânib-i eyserinden batnı şakk olunub veled ihrâc olunmağa mesâğ-ı şer'î var mıdır? el-Cevab: Vardır. Şeyhülislâm Feyzullah Efendi⁸³."

"Hind-i müteveffânın karnında canlı veled olsa sol böğründen yarub çıkarmak lâzım olur mu? el-Cevab: Olur. Şeyhülislâm Feyzullah Efendi⁸⁴."

Şeyhülislâm Menteşîzâde Abdurrahim Efendi (ö. 1128/1715):

⁸¹ Ahmed Muhammed Ken'an, *el-Mevsûa*, s. 201.

⁸² Velî b. Yusuf, *Mecmûatü'l-fetâvâ*, İst. Mft. Ktp., 178, vr. 17a; 18a.

⁸³ *Fetâvâ-yı Fezziyye*, İst. 1266, s. 496.

⁸⁴ *Fetâvâ-yı Fezziyye*, s. 496.

"Hind fevt olub karnında veled-i hayy müteharrik olıcak babası cânib-i eyserinden karnını yarub veledi ihrâc câiz olur mu? el-Cevab: Olur. Şeyhülislâm Menteşîzâde Abdurrahim Efendi.⁸⁵"

"San'atında mâhir olan Zeyd-i cerrâh, Hind-i sağîrenin başı çıiban olmağla Hind'in başına Hind'in velisi izniyle bir merhem sürüb birkaç gün murûrunda Hind bi emrillahi teâlâ fevt olsa halen Hind'in vereseşi Zeyd'e mücerred Hind'in fevtine senin merhemini sebep oldu deyu Zeyd'den diyet namına bir nesne almağa kâdir olurlar mu? el-Cevab: Olmazlar. Şeyhülislâm Menteşîzâde Abdurrahim Efendi⁸⁶.

"Zeyd Amr'a çürük dişini çıkarmağa emr ettikde Amr amel-i mu'tâdı tecâvüz etmeyüb kelbeden ile çene kemüğünden sokub çekmekle çeneyi yerinden oynadub ba'dehu onuldukda çenesi eğri kalsa Amr'a ne lâzım olur? el-Cevab: Hükûmet-i adl. Şeyhülislâm Menteşîzâde Abdurrahim Efendi⁸⁷.

"Zeyd bir çürük dişini cerrâh olan Amr'a gösterüb şu dişimi çıkarıver dedikde Amr Zeyd'in gösterdiği çürük dişini çıkarmayub bir sağ dişini ihrâc eylese Amr'a ne lâzım olur? el-Cevab: Nısf-ı öşr-i diyet. Şeyhülislâm Menteşîzâde Abdurrahim Efendi⁸⁸.

"Zeyd'in ayağına bir maraz ârız oldukda cerrâh olan Amr Zeyd'in izniyle ol maraz için mu'tad üzre Zeyd'in ayağına bir yakı yakub ba'dehu ol yakı onuldukda Zeyd'in ol ayağı bilküllüyye amel mânde olub basamaz olsa Amr amel-i mu'tâdı tecavüz etmemişken Zeyd Amr'a ol ayağı için diyet nâmına bana şu kadar akçe ver deyub bir nesne almağa kâdir olur mu? el-Cevab: Olmaz. Şeyhülislâm Menteşîzâde Abdurrahim Efendi⁸⁹.

"Zeyd-i cerrâh Amr'ın eli üzerinden kan aldıkda amel-i mu'tâdı tecavüz edüb sinirlerine neşter urub andan naşi Zeyd'in eli şişüb ba'de'l-bür' bileginden aşağısı bilküllüyye amel mânde kalsa Zeyd'e ne lâzım olur? el-Cevab: Nısf-ı diyet. Şeyhülislâm Menteşîzâde Abdurrahim Efendi⁹⁰.

Şeyhülislâm Yenişehirli Abdullah Efendi (ö. 1156/1743):

"Fitik marazına mübtelâ olan Zeyd'e carrâhînden birkaç müslümanlar yarıdırub ilac etmekten gayri ilac fâide vermez marazın müştred olur, eğer yarıdırırsan galib ihtimal helâk olmayub halâs olmaktadır deyu haber verüb bu maraza mübtelâ olanların bazıları dahi ol ilac ile halâs oldukları vaki iken Zeyd huzzâk-ı cerrâhînden Amr'a şakk ettirüb mu'tad üzre devâ ederken müteessiren fevt olsa Zeyd âsim olur mu? el-Cevab: Olmaz.⁹¹"

⁸⁵ Fetâvâ-yı Abdurrahim, İst., 1243, I, 19.

⁸⁶ Fetâvâ-yı Abdurrahim, I, 357.

⁸⁷ Fetâvâ-yı Abdurrahim, I, 358.

⁸⁸ Fetâvâ-yı Abdurrahim, I, 357-158.

⁸⁹ Fetâvâ-yı Abdurrahim, I, 357-358

⁹⁰ Fetâvâ-yı Abdurrahim, I, 357.

⁹¹ Muhammed Fikhî el-Aynî, *Behcetü'l-Fetâvâ*, İst., 1266, s. 556.

Şeyhülislâm Mekkîzâde Mustafa Âsım Efendi (ö. 1262/1845):

"Vücûd-ı insanda dem-i fâsidden mütevellide çiçek tabir olunur cüderi illeti ekseriyâ evân-ı tufûliyyette zuhûriyle bazı etfâlın helâkine ve bazı âharin a'mâ misillü takviyet azalarına bi takdirillâhi Teâlâ müeddiye olmağla illet-i mezkûrenin kable'z-zuhûr tahfif ve teshîliyle def'i mazarrati hakkında bi't-tecrûbe sebebi zâhir ittihâz olunan telkîh-i cüderi bi iznillâhi Teâlâ mazarrat-ı mezkûrenin def'ine sebep olduğu huzzâk-ı etibbâ-i müslimîn haberleriyle mutahakkak olsa yakı misillü çiçek aşılacak ile etfâle müdâvât câiz olur mu? el-Cevab: Olur. Ketebehu'l-Fakir Mekkîzâde Mustafa Âsım. Ufiye anhu. Bu sûrette "tedâvav ibâdallâhi" emr-i celîline iktidâen Sultânü'l-müslimîn -eyyedehullâhu Teâlâ bi'n-nasri'l-mübin- Padişahımız hazretleri maslahat-ı âmme için tedâvi-i mezbûr ile emr eylese emri meşrû' olurmu? el-Cevab: Olur. Ketebehu'l-Fakir Mekkîzâde Mustafa Âsım. Ufiye anhu⁹².

Şeyhülislâm Hasan Hayrullah Efendi (ö. 1294/1877):

"Zeyd'in dişi çıktıkda be tekrar ol dişi yahud başka insan yahud hınzırın mâ adâ hayvan dişini yerine vaz' etmek câiz olur mu? el-Cevab: Olur. Ketebehu'l-Fakir Hasan Hayrullah, Ufiye anhu⁹³.

Buraya kadar aktarılan fetvâlarda, diş çekimi ve diş nakli, fitık ameliyatı, öldükten sonra bir kadının karnında canlı olduğu belli olan bebeğin ameliyatla alınması, ilaç yapımı ve kullanımı ile bundan doğan sonuçlar, cerrâhî müdahalelerde meydana gelen hatalar gibi problemler, karantina ve çiçek aşısı fetvâ ve şikâyete konu olmuştur. Bunlardan, insan ve domuzun dışındaki canlılardan diş nakline fetvâ verilmiş, ehliyetli doktorların kuralına uygun tedavilerinde meydana gelen olumsuzluklardan dînî ve hukûkî açıdan sorumlu olmadıkları belirtilmiş, ehliyetsiz olanlar ile tedavi kurallarına aykırı davrananlar ise hukûken sorumlu tutularak diyet cezasına çarptırılmıştır. Ölen bir kadının karnında hareket ettiği görülen bebeklerin ameliyatla alınmasına, ayrıca çiçek aşısı ile karantina uygulamalarına cevaz verilmiştir. Karantina ve çiçek aşısı ile ilgili fetvâlar özellikle Tanzimat dönemi tıp tarihi açısından önemli belgelerdir.

Fetvâlarda tabiplerin yetersizlikleri sebebiyle ölümlerden söz edilmektedir. Bu probleme fetvâların yanında başka belgelerde de rastlanmaktadır. Nitekim Ahmet Refik'in aktardığı bazı belgelerde, çeşitli dönemlerde İstanbul'da ehliyetsiz tabiplerin problem olduğu, kadınların bu hususla ilgili düzenlemelerde bulunup, tedbirler aldığı kaydedilmiştir. Giriş bölümünde de işaret edildiği gibi bu husus, bazı kaynaklarda farklı yorumlara sebep olmuştur. Burada hem, kimi çevrelerce Osmanlı tıp tarihi ile ilgili oluşturulan menfi yorumlara açılım sağlaması, hem de

⁹² Ali Murtezâ b. Zübeyr, *İlâveli Mecmûa-i Cedîde*, İstanbul, 1329, II, 538-539; *Fetâvâ*, Millet Ktp., Ali Emiri, Şry. 109/2, vr. 191a-b.

⁹³ Ali Murtezâ b. Zübeyr, *a.g.e.*, II, 543.

nakledilen fetvâları tamamlar mahiyette olması bakımından bu belgelerden bazı- larını EK'te sunmayı uygun gördük.

Bu belgelerde görüleceği üzere, İstanbul'da çeşitli devirlerde tabâbet ve ta- biplere yönelik bazı düzenlemeler yapılmıştır. Ancak bunlar doğrudan tıbbı ya da yabancı tabiplerin şahsına yapılmış özel bir tavır değil, tıbbî müdâhelelerde mey- dana gelen çeşitli olumsuz durumların tabii bir sonucu olarak, sağlık durumunu iyileştirmeye yönelik iyi niyetli kararlardır.

B- Cerrâhlık Eğitiminde Cesetlerden Yararlanma

Cerrâhlık eğitiminde özellikle insan cesedinden yararlanmanın fikhî boyu- tuna önceki bölümlerde temas edilmişti. Burada konu ile yakından ilgili olarak Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi'nin tespit ettiğimiz iki fetvâsını aktaracağız. Diğer fıkıh ve fetvâ kaynaklarında rastlayamadığımız bu fetvâlar, o dönemde de çeşitli vesilelerle insan cesedinden yararlanmanın fikhî boyutunun tartışma konusu olduğunu, ancak Ebussuûd Efendi'nin buna cevaz vermediğini göstermektedir. Fetvâlar şöyledir: "*Zeyd-i mu'allim vasiyyet edüb, öldükten sonra gövdesin deryâda bıraktırıp müslümanlar müntefi' olsunlar deyu mumya etmek câiz olur mu? el-Cevab: Olmaz*⁹⁴". "*Âdem etinden olan mumyanın bey'i câiz olur mu? el-Cevab: Olmaz*⁹⁵".

Bu tespitlerin yanında esasen Osmanlılarda cerrâhlık eğitimi ile ilgili en sağlıklı malumatı I. Mustafa, II. Osman ve IV. Murad'ın başhekimliğini yapmış olan Hekimbaşı Emîr Çelebî (ö. 1048/1638)'nin *Enmûzecü't-Tıbb*'bında bulmaktayız. Bu eserinde Emîr Çelebî şunları kaydetmiştir: "... ve ilm-i teşrîh bir hoş ehlinden görmek lâzımdır deyu tamâm-ı dikkat ile ilm-i teşrîhi göre. Belki kendi kütübden mücer- red takrîr ile kan'î olmayub seferlerde ölen mevtâdan ve dahî sâir ana göre hıkatî insana müşâbih olan hayvânattan. Hinzırın ve maymunun gerek a'sâb ve gerek em'â ve gerek urûki cümlesi insana müşâbihdir. Bir danesin her kangısı bunlardan olursa olsun pes imdi getürüb kat' ve teşrîh edüb damar be damar, urûk be urûk tamam gördükden sonra em'ânın ve rie ve kebidin hey'etini ve gıdâları vâsıl olduğu mahalli görmek kâbildir. Bu tarîk ile tamam-ı ilim hâsıl eder. Bundan sonra hemân akl-ı selîm ve tab'ı müstakîm gerekdir ki tâlibe rehber ola.⁹⁶"

Emîr Çelebî bu ifadelerinde teşrîh ilminin kitaplardan okuyarak öğrenilme- sini tavsiye etmekte ancak bununla yetinmeyip savaşlarda ölenler (seferde ölen- ler) ile maymun ya da domuzlar üzerinde mutlaka tatbik edilmesini tavsiye et-mektedir. Bazı iddialara göre Osmanlı öncesi dönemlerde de müslüman tabipler, teşrîh ilminde aynı yolu takip etmişler, cerrâhlık eğitiminde yazılı ve resimli eser-lerden yararlandıkları gibi, bu bilgilerinin savaşlarda ölen kâfir ölüleri ve maymun-

⁹⁴ Velî b. Yusuf, *Mecmûa*, vr. 17b; *Fetâvâ Ebussuûd*, İsmihan Sultan, 241, vr. 35a; Düzdağ, *a.g.e.*, s., 181

⁹⁵ Düzdağ, *a.g.e.*, s., 181; Velî b. Yusuf, *Mecmûa*, vr. 188b.

⁹⁶ *Enmûzecü't-tıbb* (Müstensih: Mustafa b. Hac Muhammed ez-Zerkerî, 1090), Süleymaniye Ktp., Fatih, 3535, vr. 403a.

lar üzerinde uygulayarak da geliştirmişlerdir⁹⁷. Bu da kimi araştırmacıların iddia ettikleri gibi müslümanların tatbiki cerrâhlık eğitiminden tamamen uzak, ilgisiz ve deneyimsiz olmadıklarını, aksine bu alanda böyle bir çalışma geleneğinin bulunduğunu göstermektedir.

Emîr Çelebi'nin bu tavsiyelerinin yanında konuyu daha da aydınlatacak olan bilgilere, Mekteb-i Tıbbiyye-i Şâhâne'nin açılışı ve çalışmaları esnasında, Başhekim (Behcet Efendi) ile Padişah II. Mahmud arasında yapılan yazışmalarda rastlamaktayız. Bu belgelerden tespit edilebilenler, önemine binaen EK-2'de nakledilmiştir.

Fermanların yanında, İdâre-i Umûmiyye-i Tıbbiyye Nizâm-nâmesi'nde (16 Cümâdâ'lâhir 1287) teşrih çalışmalarının icrâsı ile ilgili çeşitli düzenlemelelerden söz edilmiştir: "*Dördüncü ve beşinci sınıflar şâkirdânı gurebâ hastehânesinde serîriyyât görececek ve ulûm-i emrâzı ve fenn-i kibâle edüb tıbb-i kânûnî dersi tederrüs edecek*"⁹⁸. Burada geçen "serîriyyât (yataklı odalar)" tabiri "*Tahsîl-i fenn-i tıb edenlerin amelîyyât görmelerine ve muallimlerinin taht-i nezâretinde olarak icrâ-yı tatbikatla kesb-i mûmârese eylemelerine mahsus olmak üzere tıb mektebine merbût ve amelî dersâne yerine kâim hastahane*"⁹⁹ demektir.

Fermanlardan anlaşıldığına göre, başhekim tarafından, Makâm-ı Vâlâ-yı Kapûdânî aracılığı ile Bâb-ı Âliye gönderilen tezkire ile Mekteb-i Tıbbiyye'deki teşrih dersleri için cesed talebinde bulunmaktadır. Gönderilen bu tezkire, salı günleri beyne'l-vükelâ akdedilen Meclis-i Hâs'da okunduktan sonra, "*mekteb-i tıbbiyyenin ibâdullâhın hayrı için tabîb-i hâzîk yetiştirmek amacıyla açıldığı ve bu gayenin gerçekleşmesinde teşrih dersinin önemi, teşrih dersinin de cesed teminine bağlı olduğu*" gerekçesiyle izin verildiği kaydedilmektedir.

Talebin karşılanması hususunda yapılan tekliflerde, Tersâne-i Âmire Prangasında mevcut olan mücrimlerden helâk olanlar, Tersâne-i Âmire tomruğunda vefat edenler, Tersâne-i Âmire'de fevt olan kürekzedeler, Çürüklük mezâristânına aralık aralık tahtaya sarılı getirilen gurebâ, esîr bazarı, ... civârı ve gulâmân'dan söz edilmektedir.

Ayrıca çürüklük mezarlığından yapılacak ceset naklinin halk arasında duyulması ve dedikodulara meydan vermesiyle Tersâne-i Âmirede fevt ve helâk olan "mücrimîn meyyitleri"ne yönelinmiştir.

İnsan cesedinden yararlanmanın fikhî boyutunun maslahat, ihtiyaç ve zaruret kavramları ile ilgili bir husus olduğu ve bu gerekçelerle ancak câiz olabileceği belirtilmişti. Bunu icrâ ederken de; ölümün tam olarak gerçekleşmesi ve kesinleşmesi, cinayet olayları, hastalıkların tanınması ve eğitim amacı gibi teşrihi meş-

⁹⁷ Doğruyol, Hasan, "Cerrâhlık", *DİA*, VII, 423; Ahmed Muhammed Ken'an, *el-Mevsûa*, s. 199; Philip Hitti, *İslâm Tarihi*, I, 556.

⁹⁸ *Düstâr*, C. II, 1289, s. 809.

⁹⁹ Şemseddîn Sâmî, *Kâmûs*, s. 721.

rû kılacak sebeplerin bulunması, cinayet olaylarının dışındaki teşrîhlerde, teşrîh yapılacak kişiden ölmeden önce, öldükten sonra ise yakın akrabalarından izin alınmasının zarureti üzerinde durulmuş, sahibi belli olmayan ölülerin teşrîhinde muvafakate gerek görülmemiştir. Yine cesede işkence edilmemesi, teşrîh sonrası cesedin parçalarının toplanarak şer'î-örfî şartlara uygun şekilde defnedilmesine ayrıca dikkat edilmesinin gereği vurgulanmıştır.

Osmanlı döneminin özellikle son yıllarında Mekteb-i Tıbbiyye-i Şâhâne'nin uygulamalarına gelince, esirler, Tersâne-i Âmire'de helak olan mücrimler, kürekzede, prangabend ve tomrukta vefat edenler konusu ise Osmanlı Devleti'nde kölelik, cezâ hukuku ve insan hakları açısından özel olarak incelenmeyi gerektirmektedir.

Garipler ise, belgede de ifade edildiği gibi sahipsiz kişilerdir. İslâm hukukunda kabul edilen bir kurala göre "*velisi olmayanın velisi sultandır*¹⁰⁰". Buna göre gariplerle ilgili bir meselede padişahın izni hukuken yeterlidir. Mısır Müftülüğünün fetvâsına göre buna da ihtiyaç yoktur¹⁰¹.

SONUÇ

İslâm-tıp ilişkisi üzerine yapılan bu çalışmada özellikle cerrahlık çalışmalarının İslâm'ın başlangıcından itibaren Müslümanlar arasında var olduğu görülmektedir. Özellikle Peygamber (sav)'in, tedavi konusundaki uygulama ve yönlendirmeleri, Müslümanların konuya daha müspet yaklaşımlarına sebep olduğu, hadis ve fıkıh kaynakları başta olmak üzere diğer İslâm kaynaklarından anlaşılmaktadır. Müslümanların tıp ilmi ile ilgilerinin fetihler ve tercüme döneminde daha da geliştiği, doğunun ve batının tıbbî tecrübelerinin İslâm dünyasına kazandırıldığı yine konu ile ilgili tarih kaynaklarında; bu ilginin medreselerin kurulması ve eğitimin kurumlaşması ile daha profesyonel bir hale geldiği medrese programlarında kendini göstermektedir.

İslâm kaynaklarında konuyla ilgili birçok bilgi ve belge bulunması, özellikle batılı bilim tarihçilerinin, İslâm-tıp ilişkisinin olumsuzluğu, tarihte Müslümanların bu konuya duyarsız, çekimser ve hatta olumsuz tavır takındıkları şeklindeki iddialarının gerçeğe ilgisinin olmadığını ortaya koymaktadır.

İslâm-tıp ilişkisinin dinî boyutları ve tarihî uygulamalarının yeterli derecede araştırılmadığı da bir gerçektir. Bu eksiklik, kimi araştırmacıların, İslâm-tıp ilişkisi üzerinde olumsuz düşüncelere kapılmalarına sebep olmaktadır. Gerek bu olumsuz, hatta kimi zaman da önyargılı düşüncelerin izâlesi ve gerekse ilmî araştırmalarda olan eksikliğin giderilmesi, başta yazma eser kütüphanelerinin tozlu raflarında unutulmaya yüz tutmuş eserler olmak üzere diğer arşiv kaynaklarının gün yüzüne çıkarılması ile mümkün olacaktır.

¹⁰⁰ el-Merğînânî, *el-Hidâye*, Kahire, ts., I, 200.

¹⁰¹ *el-Fetâvâ'l-İslâmiyye min Dâri'l-İftâ'l-Mısriyye*, C. IV, s. 1331-1333.

EK'LER

EK-1

İstanbul sağlık işlerine ve hekimlerine dair: İstanbul kadısına hüküm ki, Dergâh-ı muallâmda Hekimbaşı Garrasüddinzâde Muhyiddin Dergâh-ı Muallâma mektub gönderüb İstanbul'da ve sâir memâlik-i mahmiyyede bazı kimesneler cerrâh ve tabîb ve kehhâl adına gezüb hengâme kurub ve dükkânlarda oturub mücerred celb ve ahz için müslümanlara tıbbâ mugâyir ve hikmete muhâlif kâtil şerbetler ve zehirnâk müşhiller virüb ve âdeti âleme muhâlif yâreler açub ve göz- lere dahi üslûbsuz yapışub muhâlif otlar koyub müslümanların mallarına ve can- larına zarar irişdirüb min ba'd anun gibilerin marifet ve ilimlerin kendü bizzat gidüb san'atlarında imtihan idüb hallerine göre kâdir oldukları kimesneler ilâc ideler deyu icâzet vermeyince anun gibiler sergide ve dükkânda oturub hengâme- girlik etmeyüb ve müslümanlara muhâlif otlar vermeyüb zarar virişdirmiyeler deyû tenbîh olunmak lâzım olduğun bildirmiş. İmdi ilimlerinde câhil olanlar müs- lümanlara ol vechile muhâlif nesne virüb zarar irişdirmek münâsib değildir. Bu- yurdum ki, vardukda zikrolunan tâifeye muhkem tenbîh eyliyesin ki, min ba'd müşârünileyh Hekimbaşına varub ilimlerinde ne mertebe kudret ve marifetleri olduğun müşârünileyh bizzat imtihân idüb ilimlerine kâdir olduklarına göre ilâc itmeğe ruhsat vermeyince çarşularda ve mecma'larda fuzûli esbâbların serüb ve hengâme ile cemiyetler idüb mücerred kendülere celb-i mâl için müslümanlara buldukların virmesünler. Ve yaraya ve göze nesne koyub müşâvere etmediyen ilâc etmiyeler. Ba'dettenbîh eslemiyüb ruhsât virmediyen ve imtihân etmediyen fuzûli kendü kendüne tabîblenüb hengâmegîr olanların ve tıbbâ muhâlif müslü- manlara nesne virenleri te'dîb idüb inad ve muhâlefet üzre olanları isim ve resim- leriyle arz eyliyesin ki haklarında emr-i şerîfim ne vechile sâdir olursa mücebi ile amel oluna. Min ba'd emr-i şerîfimle amel olmağîçün sûretin sicilli mahfûza kayıd itdüğünden sonra aynî ile emr-i şerîfimi müşârünileyh elinde ibkâ idesin. Fî 8 c. 981 (1573)¹⁰²

İstanbul'da tıp tahsîl etmeyenlere tabiblik ettirilmemesine dair: Hekimbaşı Mevlânâ Yusuf Efendi'ye hüküm ki; Südde-i seâdetime mektûb gönderüb mevâlî-i izâm hidmetine vâsıl olub tahsîl-i ulûm itmeyüb ve hükemâ-i hâzikâinden teal- lüm-i ilm-i tıbb itmeyüb amelini ilmüne tatbik itmeyüb bil cümle câhil iken kan- dü re'yi ile tetabbüb iden cehele ebdânı müslimîn ve gayrîde nice fesâd ve zarara bâis oldukları ecilden men' ve hacr belki ta'zîr ve te'dîb ve nefy-i beled itmek meş- rû olub ol bâbda fetvâ-i şerîfe verilüb ve cerrâh ve kehhâl geçinüb üstada hidmet itmemişken kendü re'yi ile cerrâhlık ve kehhâllik idüb cezası tamam olan kimes- neler men' ve ref' olunmak bâbında hükmü hümâyunum recâsına arz eyledüğün

¹⁰² Ahmed Refik, *Onuncu Asr-ı Hicrî'de İstanbul Hayatı (1495-1591)*, İst., 1988, s. 62-63.

ecilden bu mekûleler men' ve te'dîb olunmak emir idüb buyurdum ki ... vardukda bu babda mu'tâd vechile mukayyed olub onun gibi teallüm-i ilm-i tıbb itmeyüb kendü re'yi ile tetabbüb idüb ve üstada hidmet itmekle cerrâhlık ve kehhâllık tamam malumları olmayub kendü re'yleri ile cerrâhlık ve kehhâllık idenleri men' ve ref' eyliyesin. Memnû' olmıyanları te'dîb eyliyesin. Amma garaz ve teassub ile ehl-i ilim olub san'atlarında mehâretleri olanlara taarruzdan ihtiyât eyliyesin. Fî gurre-i şehri rebülevvel 1001.¹⁰³

İstanbul tabiblerinin vazifelerine dair: İstanbul kadısına hüküm ki Hassa tabibbaşı Ahmed südde-i seâdetime mektub gönderüb mahmiyye-i İstanbul'da berâtı şerîf ile tabib ve kehhâl ve cerrâh olanlar sefer vaki oldukda hizmetlerin edâ idüb kusurları yoğiken hâlâ attâr tâifesi bunlardan orduya akçesi vire gelmiyüb ve sefere gitdikleri zaman da kimesneden akçe almayub kendü malları ile sefer seferlenmekle mezkûrlara gadirdi deyû ol vechile rencide olunmamak bâbında emri şerîfim virilmek recâsına arz itmegin buyurdum ki... vusûl buldukda unât vechile mukayyed olub göresin fil vâkî kadîmden bunlar mâ tekaddemden berû ordu viregelmiş değıller ise kadîmden olgelân muhâlif ordu akçesi taleb ve teklîf ve rencide ve remîde itdirmiyesin. Fî 16 M. 1019.¹⁰⁴

Frenk tabiblerin yeni ilaç kullanmamalarına ve İstanbul civarındaki nâehil tabiblerin dükkanların kapatılmasına dair belge: Âsitâne kâimmakamına ve molasına ve sekbân başıya hüküm ki; Firenk tâifesinden bazı tûmetabbib etibbâ-i kadîme tarîkini terk ve tıbbî cedîd nâmile eczâyı âde istimalile ilâc eyledikleri kimesneler mutazzarrır olmalarıyla ol makûle Firenk tabiblerinden Edirne'de dükkan açan mühtedî Mehmed ile şerîki ve bir Firenk tabîbi dahi Edirne'den iclâ olunub İstanbul ve etrafı dahi yoklanub bu ma'kûle Firenk tabibleri var ise men-u ref olmak babında hattı hümâyunu sâadet makrûnun sâdır olmagın imdi mr-i şerîfim vücûlde bu husus gereğı gibi tekayyüd ve ihtimâm ile teftîş ve tefahhus ve bundan akdem devleti alıyyenin İstanbul'da iken eğer mahmiyye-i mezbûrede eğer etrafında olan etibbha zümresi bir defa yoklanub nâ ahil olanlardan ref' ve dükkanları kapatdırılıub hazâkat ve istihkâkı zâhir olanlar a'lemül'ulemâi'l-mütebehhirîn Rum ili kadıaskerliği pâyesiyile hekimbaşı olan Nuh edâmallâh-u Teâlâ fezâilehû tarafından memhûr temessük virilmeğle vech-i meşrûh üzere mevlânayı müşârünileyhin tarafından yoklanub yedlerine memhûr temessük virilenreden mâ adâ bu makûle Firenk tâifesinden gelüb bir tarîk ile hekim dükkanı açmış var ise dükkanları kapatdırılıub men'ü ref' ve makeddemâ yoklanub yedlerine temessük virilenler dahî dükkanlarında kendü hallerinde yalnız bir şâkirdleriyle oturub şerîk nâmile ve gayri vechile dükkânlarında kimesne olmak üzere tenbîl ve te'kîd ve bu vechile nizâm virdikten sonra keyfiyeti der-i

¹⁰³ Ahmed Refik, *On Birinci Asr-ı Hicrî'de İstanbul Hayatı (1592-1688)*, İst., 1988, s. 8-9.

¹⁰⁴ Ahmed Refik, *a.g.e.*, s. 44-45.

devletmedârıma ilâm eylemeniz bâbında hattı hümâyûnu şevketmakrûnumla fermân-ı âlîşânım sâdır olmuştur. Buyurdum ki Fî evâhir-i m. 1116¹⁰⁵.

İmtihan olmayan etibbânın san'attan men' edilmelerine dair: Edirne pâyesiyle ser-i etibbâ-i hassa olan mevlâna... zîdet fezâilühûya hüküm ki: Etibbâdan olanlar kânûnu tıbbâ riâyet ve iktisâbı mûmâreset ile merzâ-yı ibâdullah'a müdâvât ve muktezâyı tıb üzre muâlecât itmek lâzım ve lâbüd iken biraz müddetten berû mahmiyye-i İstanbul -Allah Teâlâ orasını bozulma ve ... korusun- da dükkânişin olub tabâbet iddiâsında olanların ekserî fenni tıbbın ilmî ve amelîsinden bîhaber ve tahsiline ademi sa'y ile zatlarında isti'dâddan eser olmayub bazı kimesnelerin recâ ve şefâatleriyle murâd eyledikleri mahallerde birer dükkân açub merzâ-yı ibâdullâh'ın illetlerine mugâyir muâlecât ile nice kimesneleri helâk ve fütâde-i megaki hâk eylediklerinden mâadâ ehil ile nâehil olanlar temyîz-ü tefrîk olunmayub ehil olanlar dahi nâehile kıyâs ile nazarı itibârdan sâkıt olduğundan anlar dahi fenn-i tıbda kemâl tahsiline iştigal eylemeyüb hîn-i iktizâda müdâvâta kâdir tabîb detârîki müteassir olmağla bundan böyle bir müddet dahi bu tavır üzre güzêrân ider ise âb rûyi bilâdü inkırâz tatarruku zâhir ve âşikâr olmağla fenni tıbda mehâret ve iktisâbı hazâkat idenler mümtazı beyne'l-akrân serfirâz olmaları tıbbın yevmen fe yevmen râğbet ve itibar ve kemali iştihârına bâis ve bâdî olub fenni tıb erbâbının dahi sa'yü ikdâmılarına medârı akvâ-yı vesâili müstahsenetülâsâr olacağı vâzih olduğu cihetden hizâm-ı hallerine intizâm ile hüsnü hitâm virilmek âmme-i ibâdullâha mahz-ı nemfeat olmağın İstanbul ve Haslar ve Galata ve Üsküdar ve muzâfâtında zümre-i etibbâdan dükkân nişin olan müslim ve zimmi ve yehûdî kaç nefer ise cümlesini isim ve şöhret ve mevâz'ı ve mahallâtı ile tahrîr ve defter ve ferdî vahide gadir ve himâyeden hazer olunmak üzere imtihan eyleyüb ilmi tıbden bî haber olub illeti reddiyye misillü ifsâdı mizâc-ı ibâd iden hodfürüş ve nâehil olanlar dem-i fâsid gibi ecsâm-ı halâyikden izâle ve red ve dükkânları sedd-ü bend olunub mâdem ki fenni tıbbı gereği gibi tahsîl ile kesmi istihkâk idüb ilâmın ile yedlerine mülâzemet rûsu virilüb târîki ile gediğe dühül eylemedikce merzâ-yı ibâdullahdah bir ferde muâlece kaydında olıcak olur ise ahz ve tertîbi cezâ olunmak üzere men'lerîçün başka defter ve tıbda mûmâreset ve kesb-i hazâkat eyleyüb ehliyyeti zâhir olanların dükkânları kedik itibâr olunub ziyâde ve noksan kabul itmek için had tayin ve kemâ kân iktizâ iden mahallerde ibkâ ve bunlardan biri bi hikmetillâhi teâlâ vefâd ider ise gediği ecnebiye virilmek üzere mastûr olanlardan beş nefer mülâzim tahrîr ve mahlûl kedik vukûunda "el-ekdem fe'l-ekdem" (öncelik sırasına göre) fehvâsı üzere mülâzimi evcele virilüb anındahi mülâzemeti fenni tıbbâ sâif müstehikkine verilmek ve recâ ve şefâat ile nâ ehil olanlara mülâzemet verilmekten be gayet tevakkî ve mücânebet olunmak ve fî mâ ba'd gediklü ve mülâzimlerden biri vefât eyledikde arzın ile tevcîh ve

¹⁰⁵ Ahmed Refik, *Onikinci Asr-ı Hicrî'de İstanbul Hayatı (1689-1785)*, İst., 1988, s. 37-38.

yedine rûûsu hümâyün virilmek üzere başka tertib ve defter ve bundan böyle hekîmbaşı olanlar işbu şurûtu düstûru'l-amel tutub hilâfına hareketden ittikâ ve hîn-i iktizâda mürâcaat eylemeleri için rûûs kalemine kayıd ve yedlerine başka rûûs-u hümâyün virilmek üzere arz eylemen bâbında fermân-ı âlîşânım sâdir olmuşdur. Buyurdum ki, fî evâhiri I, 1142 (Emr-i şerîfi unvânına mûcibince amel olunub hilâfından begâyet hazer oluna deyû hattı hümâyunu şevket makrûn keşide kılınmışdır. Battalı kisede sene 1142)¹⁰⁶

Câhil tabîblerin dükkanlarının kapatılmasına dâir. "Sâbıka Rum ili kadiaskeri olub hâlâ hassa hekîmbaşı olan Mehmed Refî¹⁰⁷ edâmallâh-u Teâlâ fezâilehû'ya hüküm ki: İstanbul'da vâki dükkan sahibi olan gerek ehl-i İslâm'dan ve gerek Nesârâ ve Yehûddan tabâbet iddia idenleri ser-i etibbâ-i hassa olanlar gâhî imtihân idüb tıbda alâkası olmayub fenni tıbda râcîl ve echel olanları muacelden men'ü zecr ve dükkanların kapatmak kanunu kadîm olub lâkin biraz zemandan berû bazı meşâgil hasebiyle ve bazı ricâli devlet şefeâatleriyle dükkan açan cehele-e etibbâ vedâyii hâliku'l-berâya olan ibâdullâhın helâklerine sebep oldukları zâhir olub ve bu takrîble recâ ve şefâat ile maksûd hasıl oluyor deyû birer dükkan açub tezyîn eyleyüb kat'â üstaddan fenni tıbbi telemmüz eylemeğe dahi râğbet eylememeleriyle fenni tıbbın indirâsına sebep ve ibâdullâhın helâkine bâis ve bâdi oldukları ezhar mineşşems olmağla cehele-i mezbûrunun yedlerinden ibâdullâhı tahlîs vâcib olmağla senki hekimbâşı müşârunileyhsin kânûn-ı kadîm üzere mezbûrunu imtihân idüb cehl-i zâhir ve nümâyân olanların dükkanlarını kapadub ve kendülerini ibâdullâhı an cehlin ilâc eylemekden men'ü zecr idüb gerek ricâli devlet ve gerek sâirden mezbûruna sahib çıkub recâ idenlerin dahi recâlarını işgâ eylememek için sana hitâben emr-i şerîfim sudûru bâbında a'lemü'l-ulemâi'l-mütebahhirîn efzâlül-fûzelâil müteverrihin bilfiil Şeyhülislâm ve müftiyü'l-Enâm olan Mevlâna Veliyyüddin edâmallâh-u Teâlâ fezâilehû işâret etmeleriyle işâretleri mûcebince amel olunmak bâbında fermân-ı âlîşân yazılmışdır. Fî evâhiri m. 1182.¹⁰⁸

EK-2

Ma'rûz-i abd-i dâileridir ki,

Mekteb-i Tıbbiyye-i şâhâne derûnunda müceddeden ihyâsına muvaffak oldukları teşrihhânedede aralık aralık talebe kullarına fenn-i teşrih talîm zımında mevtânın lüzûmu derkâr olmağla Tersâne-i Âmire Prangasında¹⁰⁹ mevcûd olan mücrimlerden helâk olanlarını mekteb-i mezbûr tarafından irsâl olunacak sanduk

¹⁰⁶ Ahmed Refik, *a.g.e.*, s. 106-107.

¹⁰⁷ Kâtipzâde Mehmed Refî Efendi 1171/1757'de hekimbâşı nasbolunmuştur. Vefatı 1182/1768'dedir. (A. Refik, *a.g.e.*, s. 214)

¹⁰⁸ Ahmed Refik, *a.g.e.*, s. 214-215.

¹⁰⁹ Vaktiyle zindanda mücrimin ayagina urulan kütük tumruk, mücrimlerin ayagina urulan zincirli halaka, prangaya urmak, prangkaya urulmak cezası, kürek cezası. (Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türki*, s. 350.)

ile teşrihhâneye nakli hususunda ruhsat-ı seniyyeleri erzâniyle tekâmî-i himmet-i âlî olunacağı ve prangada mevtâ bulunmayub muktezâ-ı tadrîs mevtânın lüzûmu oldukça Çürüklük¹¹⁰ mezâristânına aralık aralık tahtaya sarılı gurebâ¹¹¹ geldikçe mekteb-i mezbûr tarafından imamına akçe verilerek hafîce sandık ile mevtâ celbi söyleşilmiş ve imâm-ı merkûm dahi işbu ibâdullâh'a hayırlı olan şeye râzî olmuş olub ancak taraf-ı devletlerinden ruhsat olmadıkça i'tâsına cesâret eylemediği ma'lûm-ı âlîleri buyuruldukda gerek prangada helâk olanlardan ve gerek çürüklüğe defn için gelmiş olan bazı gurebâdan meyyitlerin Mayıs gâyetine kadar irsâli hususuna ruhsat-ı seniyyeleri erzân buyurulması bâbında emr ü fermân hazret-i men lehu'l-emrindir. M¹¹².

.....
Seniyyü'l-himemâ, Kerîmu's-şîmâ Devletlü, İnâyetlü, Âtîfetlü, Übbehetlü
Efendim Hazretleri

Ma'lûm-i sâmilere buyrulduğu üzere Mekteb-i Tıbbiyye-i Şâhâne talebe ve şâkirdânına fenn-i teşrihi talim zımnında mekteb-i mezbûrda inşâ olunan Teşrihhâne'de cesed-i mevtânın lüzûmuna mebnî Mayıs gâyetine kadar Tersâne-i Âmire'de prangaben olan mücriminden helâk olan ve Çürüklük mezaristanına gelen gurebâ meyyitlerinden gönderilecek sandık ile hafîce mekteb-i mezbûra mevtâ celbi husûsuna ruhsât i'tâsını mutazammin ser-i etibbâ hazreti şehriyârî semâhatlü Efendi-i dâileri tarafından makâm-ı vâlâ-yı kapûdânîye takdîm olub bâ tezkire bâb-ı âliye irsâl olunan bir kıt'a tezkire işbu mâh-ı hâlin ondördüncü salı günü beyne'l-vûkelâ akd olunan meclis-i hâssda lede'l-kirâat vâkı'a mekteb-i mezbûrun ihdâs ve inşâsından murad talebesinin funûn-ı lâzime-i tibbiyyeyi kemâliyle ta'lîm ve tahsîl ederek sâye-i meâlîvâye-i ... mülûkânede tabîb-i hâzik yetiştirilmesi efkâr-ı hayriyet âsârından ibâdın ve bu dahî bu mekûle levâzımâtının ikmâline mutavakkıf olacağı rehîn-i bedâhet olub fakat Efendi muşârunileyhin ifadesi vechile Çürüklük mezaristanından imamı marifetiyle bâ lâ rızâ (ç) hafîce meyyit celb olunması beynennâs bazı mekâleyi mûcib olarak münâsib

¹¹⁰ Halkı ağzı deyim "Fukara Mezarlığı", kabirlerin yeri gömülen mevthaya tahsis edilmeyip ve kabirlerle taş dikilmeyip yeni bir ölünün eski bir kabir açılarak gömüldüğü mezarlıklar. İstanbul'un Edirnekapısı dışı Eyüp, Üsküdar'da Karacaahmed ve Kasımpaşa'da Kulaksız mezarlığı gibi büyük mezarlıkların "Çürüklük" denilen böyle yerleri vardır. Çürüklük, fukara mezarlığıdır. İdam edilenler de orarlarda eski bir kabir açılıp içine atılır. (Kocu, Reşat Ekrem, *İstanbul Ansiklopedisi*, İst., 1966, VIII, s. 4186)

¹¹¹ Gurebâ: Kapıkulu süvârilerini teşkil eden altı bölükten iki bölüğün adıydı. Bunlara "gurebâ-i yemîn ve yesar" da denilirdi. Gurebâ, garib'in cem'idir. Garibin lûgat manası yabancı, kimsesiz, misafir demektir. Garipler esasen memleketlerini bırakarak Osmanlı topraklarına sığınan Arap ve Acemlerden yahut yeni müslüman olanlardan mürekkep olduğu için aldıkları ad lûgat manasına da uygundur. (Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İst., 1993, I, 680.) Kapıkulu süvârileri "devşirme"lerden teşkil olunurdu. Yeniçeri ocağına mahreç olan acemi oğlanları talim ve tebiye edildikten sonra piyade ve süvâriliğe ayrılırlardı. Bostancılarla iç oğlanı denilen saray çıkmaları da kapıkulu süvâriliğine alınırlardı. (Pakalın, *a.g.e.*, II, 174.)

¹¹² BOA, İ. Dâhiliye, 1771, Levha III.

olmayacağına ve Tersâne-i Âmire kürekzede¹¹³ fevt olanların ol sûretle mekteb-i mezbûre gönderilmesinde sühûlet olarak hiç bir taraftan duyulmayacağına binâen hâricden celbinden sarf-ı nazarla yalnız tersâne-i âmirede fevt ve helâk olan mücrimîn meyyitlerinin lüzûmı oldukca devletlü kapûdân Paşa hazretleri tarafından hafiyyen mekteb-i mezbûra gönderilmesinde bir göne beis olmayacağı tezekkür olunmuş ise de bu babda her ne vechile irâde ... cenâb-ı şâhâne şeref-senûh ve sudûr buyurulur ise mantûk-ı münîfi icrâsına ibtidâr olacağı beyâniyle tezkire ... terkîm kılında efendim. M.¹¹⁴.

Ma'rûz-i çâker kemîleridir ki,

Resîde-i dest tevkîr olan işbu tezkire-i seniyye-i âsîfâneleri, mübârek hâkipâ-yı hümâyun hazret-i şâhâneye bi't-takdîm manzûr şevketmüfûr cenâb-ı cihândârî buyurulmuş ve tezkire olduğu vechile hâricden mevât celbinden sarf-ı nazarla yalnız Tersâne-i Âmire'de fevt ve helâk olan mücrimîn meyyitlerinin lüzumu oldukca kapûdân-ı müşârûn ileyh hazretleri tarafından hafiyyen mekteb-i mezbûre gönderilmesi müteallık buyurulan irâde-i seniyye-i hazret-i mülûkâne icâbından bulunmuş olmağla ol bâbda emr ü fermân hazret-i men lehu'l-emrindir¹¹⁵.

... riyâsetpenâhîlerine ma'rûz-ı çâkerkemîneleri budur ki,

Mukaddemen Mekteb-i Tıbbiyye-i şâhâne teşrîhhânesiçün bâ irâde-i seniyye Tersâne-i Âmire tomruğunda¹¹⁶ vefat edenlerden bazısı getirülmekte iken muahharan li sebebin terk olunarak mutaallika buyurulan irâde-i şâhâne mücebince esîr bazarından celb olunmakta ise de mehâsin-i asriyye cenâb-ı cihet... olarak esir bazarının geçende lağv olunması cihetiyle teşrîh maddesi muattal olmuş ve halbu ki, buna dâir olan dersler dahi gün be gün ilerlemekde bulunduğundan işbu teşrîh maddesi icrâ olunmadıkca yalnız derslerin hiç bir faideyi müfid

¹¹³ Kürekzede: Tanzimattan önce ve yelkencilik devrinde işledikleri ağır cürümden dolayı harb gemilerinde kürek çekmek üzere gemi hizmetine verilenler hakkında kullanılır bir tabirdir. 1274/1857 tarihli ceza kanununun 19-21. maddelerinde yazılı olup devletçe, memleketin münasip yerlerinde tesis edilecek umumi hapishanelerde, ayaklarına demir vurularak hademât-i şakka (zor işlerde) kullanılmak suretiyle infaz olunan ceza manasında da kullanılır. (Pakalın, Tarih Deyimleri, II, 342). Osmanlılarda kürek cezasını gerektiren suçların şunlar olduğu kaydedilmiştir: Zimmilerin köle öldürmeleri, adam öldürmeye teşebbüs, adam öldürme, livata, zina suçu, mahremleri ile evlilik yapanlar, gasb, iştirak halinde silahlı olarak hırsızlık suçu, zimmilerin aleni içki içip, alış verişini yapmaları, uyuşturucu afyon kullanımı, mafya tipi suç örgütlerinin başı ve fesat tahrikçileri (eşkiyalık), gayr-i müslimler arasında mezhep değiştirme propagandası yapmak. (Avcı, Mustafa, *Osmanlı Hukukunda Suç ve Cezalar*, İst., 2004, s. 30, 71, 102, 111, 167, 175, 177, 235, 303, 249, 250, 251, 266, 304, 268, 270, 283, 323, 385; Tekin, Yaşar, *Şer'iyye Sicilleri Işığında Osmanlı Devleti'nde Ta'zir Suç ve Cezaları (1179/1765)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Ün., Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1995, s. 4, 8, 9, 14). Bu tespitlerden belgede yer alan "mücrimîn" tabirinin de, bu suçları işleyen ve ağır cezayı hak eden suçlular olduğu anlaşılmaktadır.

¹¹⁴ BOA, İ. Dâhiliye, 1771, Levha, II.

¹¹⁵ BOA, İ. Dâhiliye, 1771, Levha, II.

¹¹⁶ Tomruk: Vaktiyle mücrimlerin ayakları geçirilüb bağlanmak üzere iki deliği olan bir kütükten ibaret azab ve işkence aleti. Ayrıca, hapishane ve zindan manalarına da gelmektedir. (Ş. Sami, *Kâmûs*, s. 911)

olmayacağı vâzihâttan bulunmuş olduğuna binâen kemâ kân fevt olan ... civârı ve gulâmânın mekteb-i mezbûr tarafına getirülmek üzere haber verilmesi husûsunun bi'l-cümle esircilere tenbîh ve te'kîd olunması ve bir de bu babda bir güne ketm ve ihfâ olunmak üzere haber veren esircilere ihbâriyye nâmiyle Mekteb-i mezbûrdan otuzar guruş i'tâ kılınması münâsib gibi kusûr olunmuş ise de işbu ihbâriyyenin verilüb verilmemesi her halde zâti âlilerine mütevakkıf mevâddan bulunmuş olmağla bu babda ne vechile tensîb ve irâde buyurulur ise ol vechile iktizâsının icrâsı babında emr ve fermân hazret-i men lehu'l-emrindir. Fî 16 .. 1263; Ser-i Etibbâ ...¹¹⁷

Ma'rûz-ı bende-i kemîneleridir ki,

Ser-i etibbâ-i hâssa hazret-i şehriyârî semâhatlü efendi hazretleri dâ'îlerinin ... abîdâne ... olarak leffen takdîm-i pîşkâh-ı âlîleri kılınan tezkireleri mefâdî üzere mâdde-i muharrara hakkında re'yi vâlâyı isâbet ihtivâ-yı vekâletpenâhîleri ne vechile tevâfuk ederse ana göre icrâ-yı iktizâsına ibtidâr kılınmak üzere keyfiyyet irâde-i aliyyelerinin taraf-ı âcizîye emr ve iş'ârı hususuna müsâadesine sadâretpenâhîleri erzân buyurulmak bâbında emr-i fermân hazreti men lehu'l-emrindir. M.¹¹⁸

KAYNAKÇA

- Ahmed Muhammed Ken'ân, *el-Mevsûa'tü't-tıbbiyeti'l-fıkhiyye*, Beyrut, 2000.
 Ahmed Refik, On Birinci Asr-ı Hicrî'de İstanbul Hayatı (1592-1688), İst., 1988.
 ----- Onikinci Asr-ı Hicrî'de İstanbul Hayatı (1689-1785), İst., 1988.
 ----- Onuncu Asr-ı Hicrî'de İstanbul Hayatı (1495-1591), İst., 1988.
 Ali Murtezâ b. Zübeyr, *İlâveli Mecmûa-i Cedîde*, I-II, İstanbul, 1329.
 Asım Efendi, *Kamus Tercümesi*, I-IV, İstanbul, 1305.
 Avcı, Mustafa, *Osmanlı Hukukunda Suç ve Cezalar*, İst., 2004.
 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrâde-i Dâhiliye, 1771, Levha III; 7419.
 Buhari, Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmail, *el-Câmiu's-sahîh*, I-III, İstanbul, 1981.
 Denizkuşları, Mahmud, *Peygamberimiz ve Tıp*, İst., 1981.
 Doğruyol, Hasan, "Cerrâhlık", *DİA*, VII, 421-423.
Düstûr, Birinci Tertip, C. II. ("Düstûr" Osmanlı nizamnamelerini ihtiva eden kanunname metnidir.)
 Düzdağ, Ertuğrul, *Şeyhülislâm Ebussûûd Efendi Fetvâları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, İstanbul, 1983.
 Ebu Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Sünen-u Ebî Dâvûd*, I, İstanbul, 1981.
 Vezâratü'l-Evkâf, *el-Fetâvâ'l-İslâmiyye min Dâri'l-İftâi'l-Mısriyye*, IV. C., Kahire, 1981.
 Emîr Çelebî, *Enmûzecü't-tıbb*, (Müstensih: Mustafa b. Hac Muhammed ez-Zerkerî, 1090), Süleymaniye Ktp., Fatih, 3535.
 Ergin, Osman, *Türk Maârif Tarihi*, I-III, İst., 1977.
 er-Rûmî, Fahreddin, *Müştemilü'l-ahkâm*, Slm.Ktp. Esad Ef., 977.

¹¹⁷ BOA, İ. Dâhiliye, 7419.

¹¹⁸ BOA, İ. Dâhiliye, 1771, Levha, I.

- es-Serahsî, Ebubekr Muhammed b. Ahmed, *Şerhu's-siyeri'l-kebîr*, (thk. Salahuddin el-Müneccid-Abdülaziz Ahmed), I-V, Kahire, 1971.
- eş-Şâfii, Muhammed b. İdris, *el-Ümm*, I-VIII, Kahire, 1968.
- Fetâvâ*, Millet Ktp., Ali Emiri, Şry. 109/2.
- el-Hâdimî, Ebu Said Muhammed, *Hâşiye ale'd-Dürer ve'l-Gurer*, İstanbul, 1269.
- el-Hamevî, Ahmed b. Muhammed, *Gamz-u uyûni'l-besâir*, I-IV, Beyrut, 1985.
- el-Hemezânî, Ebubekr Muhammed b. Musa el-Hâzîmî, *el-İtibâr fi'n-nâsihi ve'l-mensûhi mine'l-âsâr*, (thk. Abdulmu'tî Emin Kal'acî), Kahire, 1982.
- Hitti, Philip, *İslâm Tarihi*, (Çev. Salih Tuğ), I-II, İst., 1995.
- İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed, *el-Muhallâ*, I-VII, Beyrut, ts.
- İbn Mâce, Ebu Abdillâh Muhammed b. Yezid, *es-Sünen*, I-II, İstanbul, 1981.
- İbn Nüceym, Zeynüddin b. İbrahim, *el-Bahru'r-râik*, I-VIII, Mısır, 1311.
- *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, (thk. Muhammed Mutî' el-Hâfîz), Dimaşk, 1983.
- İbn Teymiyye, Takiyyüddin Ebu'l-Abbas b. Abdülhalim, *el-Fetâvâ'l-kübrâ*, (thk. Hasaneyn Muhammed Mahlûf), I-V, Beyrut, 1386.
- İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferac, *Zâdü'l-mesîr*, I-IX, Beyrut, 1404.
- İbnu'l-Hümâm, Kemâluddin Muhammed b. Abdülvâhid, *Fethu'l-kadîr*, I-IX, Beyrut, ts.
- İbnu'l-Kayyim, Ebu Abdillâh Muhammed, *Zâdü'l-me'âd*, (thk. Şuayb el-Arnâvût-Abdulkadir el-Arnâvût), I-V, Beyrut, 1986.
- İzgi, Cevat, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, I-II, İst., 1997.
- Kâsânî, Alâüddin Ebibekr b. Mes'ûd, *Bedâiu's-sanâi' fi tertibi's-şerâi*, I-VII, Beyrut, 1986.
- el-Kerderî, Muhammed b. Muhammed, *el-Fetâvâ'l-Bezzâziye*, (Hindiyye kenarı), IV-VI. C., Beyrut, ts.
- Koçu, Reşat Ekrem, *İstanbul Ansiklopedisi*, I-VIII, İst., 1966.
- el-Merğînânî, Burhânüddin Ali b. Ebu Bekr, *Muhtârâtü'n-nevâzil*, Süleymaniye Ktp., Esad Ef., no: 969.
- *et-Tecnîs-ü ve'l-mezîd*, Slm. Ktp., Esad Efendi, 599.
- *el-Hidâye*, I-II, Kahire, ts.
- el-Mavslî, Abdullah b. Mahmud, *el-İhtiyâr li ta'lîli'l-Muhtâr*, I-V, İst., 1984.
- Max Meyerhof, "Cerrah", *İA*, III, 110-111.
- Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*.
- Molla Hüsrev, *Dureru'l-hukkâm fi şerh-i Gureri'l-ahkâm*, I-II, İstanbul, 1308.
- Muhammed Fikhî el-Aynî, *Behcetü'l-Fetâvâ*, İst., 1266.
- Muhammed Şerif er-Rahmûnî, *er-Ruhasu'l-fikhiyye mine'l-Kur'âni ve's-Sünneti'n-Nebeviyye*, Tunus, 1992.
- Munazzamatü'l-mu'temeri'l-İslâmî, *Mecelletü'l-Memau'l-fikhi'l-İslâmî*, I-XIII, Cidde, 1992.
- Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî, *Sahîh-u Müslim*, I-III, İstanbul, 1981.
- Ömer b. Muhammed b. İvaz eş-Şâmî, *Nisâbu'l-ihtisâb*, Slm.Ktp., Esad Ef., 1024.
- *Örnekleriyle Türkçe Sözlük*, (Heyet), I-IV, MEB., İst., 2002.
- el-Özcendî, Fahrüddin Hasan b. Mansûr, *Fetâvâ Kâdîhân*, (Hindiyye kenarı), I-III, Mısır 1310.
- Özel, Ahmed, *Hanefî Fıkıh Alimleri*, Ank., 1990.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I-II, İstanbul, 1993.
- Redhouse Sözlüğü, İst., 1995.
- Robert Mantran, *XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay-Enver Özcan), I-II, Ank., 1990.
- Sakaoğlu, Necdet, *Osmanlı Eğitim Tarihi*, İst., 1993.
- Süheyl Ünver-Esin Kaya, "Teşrih", *İA*, XII/1, 197-201.
- Şemseddîn Sâmî, *Kâmûs-i Türkî*, İst., 1317.

- Şeyhülislâm Abdurrahim Efendi, *Fetâvâ-yı Abdurrahim*, I-II, İst., 1243.
- Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi, Muhammed b. Muhammed el-İmâdî, *Fetâvâ-i Ebussuûd*, İsmihan Sultan, 241.
- *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm*, I-VI, Beyrut, 1999.
- Şeyhülislâm Seyyid Feyzullah Efendi, *Fetâvâ-yı Feyziyye*, İst. 1266.
- Şurunbilâlî, Hasan b. İmâd, *Hâşiye alâ Düreri'l-hukkâm fî şerh-i Gureri'l-ahkâm*, I-II, İstanbul, 1308.
- Tekin, Yaşar, *Şer'iyye Sicilleri Işığında Osmanlı Devleti'nde Ta'zir Suç ve Cezaları (1179/1765)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniv., Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1995.
- Tirmizi, Muhammed b. İsa, *Sahîhu't-Tirmizî*, I-V, İstanbul, 1981.
- Uludağ, Osman Şevki, "Tanzîmât ve Hekimlik", *Tanzimat*, İst., 1999, II, 967-977.
- Ünver, A. Süheyl, "Tıb", *İA*, XII/I, 230-234.
- Velî b. Yusuf, *Mecmûatü'l-fetâvâ*, İst. Mft. Ktp., 178.